

הלכות המועדים

על פי

משנתו ההלכתית של
הרב יוסף קאפח

ערך וסידר

חננאל בן משה סרי הלוי

שנת התשע"ו ליצירה
בשכ"ז למנין שטרות

הלכות חג הפסח*

החג ומצוותיו

א. מצוות רבות של החג קשורות לקרבן הפסח ולכן עדיין אינן מעשיות לצערנו, עם כל זאת דברים רבים תיקנו חכמים כזכר למצוות אלו. המצוות שממשיכות לנהוג גם בזמנינו הן שתי מצוות עשה של ליל הסדר: המצווה לספר ביציאת מצרים ומצוות אכילת המצה, וכן נותרו לנו שש מצוות העוסקות בחמץ, הן מתחילות בערב הפסח ונמשכות לשבעת ימי החג. מטרתו של כל חג להכניס שמחה לחיינו ולחזק את הקשר לקהילה, שני מרכיבים שכל אדם זקוק להם בחייו, ובחג הפסח הם משתלבים בצורך לחדד את הזיכרון שלנו ושל הדורות הבאים שהקב"ה הוציאנו משעבוד מצרים לעבודתו.¹

מהו חמץ

ב. חמץ הוא עיסה שנעשית מחמשת מיני דגן ומים לאחר שתפחה. חמשת מיני דגן הם שני מיני חיטים: החיטה והכוסמת ושלושה מיני שעורים: השעורה, שיבולת-שועל והשיפון (חשיבות חלוקתם למיני חיטה ומיני שעורה תתבאר בהמשך בדין בלילתם במים לצורך קליפתם²). ישנם שני סוגי עיסות תפוחות אחרות שאין תפיחתן נחשבת להחמצה אלא לסירחון (סוג של קלקול לפי פירוש המשנה³), ולכן אינן אסורות בפסח: האחד הוא של עיסות שנעשו מקטניות כגון אורז ודוחן, פולים עדשים ודומיהם, כולם אינם חמץ גם אם תפחו כמו בצק שהחמיץ ומותר לאכלם בפסח.⁴ בתימן וברוב ארצות המזרח לא נהגו איסור בקטניות בפסח, היו אוכלים

* בהלכות פסח הפניות שהובאו בסתם מכוונות להלכות חמץ ומצה.

1 מורה הנבוכים ג, מג.

2 עמ' שלב, א.

3 ב, ה וכן בחלה א, ב.

4 חמץ ומצה ה, א.

מהן ללא פקפוק ואף ראו באכילתן עינוג המועד. מי שנהג בהן איסור בגלל שטעה לחשוב שהקטניות אסורות מן הדין אינו צריך אפילו התרת נדרים אלא מתירים לו את הדבר, וכוונת "מתירים" היא שמלמדים ומודיעים אותו את ההלכה הנכונה ולא שצריך התרת נדרים, שהרי מנהגו נבע מטעות.⁵

ג. סוג שני של עיסות שאינן חמץ הן העיסות שנעשו מחמשת מיני דגן אולם לא התערבו בהם מים כלל ולכן לא יבואו לידי חימוץ. יש בהם מי פרות ולאחר ששהו במנוחה תפחו אך אין התפיחה הזאת קרויה חימוץ אלא סירחון וגם הן מותרות בפסח. מי פרות הם כגון יין חלב דבש ושמן זית, מי תפוחים מי רימונים ושאר יינות ושמונים ובלבד שלא יתערבו בהם מים כלשהם, אבל אם נתערבה בהם אפילו כמות מועטה של מים הרי הם מחמיצים⁶ באותו פרק זמן שהמים מחמיצים.⁷ אין לסמוך על הסוברים שטיפת מים שהתערבה בבציר הענבים מתבטלת, אלא צריך לחשוש מכל טיפת מים שהתערבה שכן היא יכולה לגרום החמצה לעיסה, ואינה מתבטלת מאחר שאין ביטול לדבר שהוא היתר.⁸ לעומת זאת, מי פרות שנשמרו מכל עירוב מים אבל הפכו לחומץ גם אם התפוחו קמח שנילוש בהם כשרים אף למצת מצווה, שאין זו החמצה אלא סירחון.⁹ מי פרות אינם גורמים להחמצה אף על פי שחלקם גורמים תחושת החום לשותה. תחושה זו קשורה רק לדרך ספיגתם בדם ואינה מחמת חום ממשי שקיים בהם.¹⁰

ד. חרוסת, בשל השילוב שיש בה של מים עם חמיצות ופרות מזרזת החמצה, ולכן אם באה במגע עם קמח יש לשרפה. לעומת זאת עירוב חרדל שחוק במים וקמח מזרז אמנם את ההחמצה יותר

⁵ עמ' שלג, א על פי הירושלמי, שו"ת הרמב"ם שי ועוד.

⁶ ה, ב. עמ' שלג, ב.

⁷ עמ' שנה, לה.

⁸ עמ' שלה, ג.

⁹ עמ' שלו, ג. עמ' שלט, ט.

¹⁰ עמ' שלו, ג.

מהחמצה במים לבדם, אך אין צריך לשרפם אלא ימהר לאכלם מיד לאחר שעירבם.¹¹

ה. מיני דגן עם מים מחמיצים רק כאשר הם במנוחה אבל דגן שמטפטף עליו דלף כל הזמן והוא יורד טיפה אחר טיפה אפילו כל היום כולו אינו בא לידי חימוץ עד שיפסיק וישהה כשיעור שיהלך אדם מיל (כק"מ) והוא זמן של 24 דקות, וכיום נוהגים להחמיר כבר מ-18 דקות)¹². ודווקא גרגרי חיטה שלא נטחנו עדיין, אבל קמח סופג את הרטיבות למרחוק ויש חשש שהחמיץ כבר.¹³ הוא הדין גם בבצק שפל זמן שאדם עוסק בו ואפילו כל היום כולו אינו בא לידי חימוץ ורק כאשר יגביה ידו ויניחו כשיעור זמן ההחמצה, או שיגיע הבצק למצב שאם יכה עליו בידו ישמיע קול, ניכר בו שהחמיץ ויש לשרפו מיד.¹⁴ בצק שהכסיפו פניו כלומר הפך צבעם לכהה יותר, אסור לאכלו בפסח אבל עדיין אין חייבים כרת על אכילתו.¹⁵ שתי עיסות שהגביהו מהן את היד באותו זמן ושהו ורק אחת מהן משמיעה קול, שתיהן טעונות שרפה והרי שתיהן חמץ גמור.¹⁶

ו. חמץ שנימוח במים עדיין חייבים על אכילתו כרת אבל אם המחהו במשקים אחרים מאחר שיש להם טעם וריח משלהם, הפך המאכל לתערובת חמץ בלבד שאיסורה במלקות ואין בו עונש כרת.¹⁷

מצוות החמץ

ז. מצוות החמץ נחלקות לשלושה פרקי זמן: מצוות שזמנן בשבעת ימי חג הפסח והן ארבעה איסורי תורה: איסור אכילת חמץ, איסור

¹¹ ה, יט. עמ' שנו, לה.

¹² ה, י. פירוש המשנה ג, ב. עמ' שנד, כח. הלכות עירובין עמ' תרנא ד"ה "מיל".

¹³ עמ' שמט, יט.

¹⁴ ה, י; יג.

¹⁵ ה, יג. עמ' שנד, כז.

¹⁶ ה, יד.

¹⁷ עמ' רט, יא.

אכילת תערובת חמץ, שלא יראה חמץ ושלא ימצא. בערב הפסח ישנן שתי מצוות מן התורה: מצוות לא-תעשה שלא לאכול חמץ מחצות היום ומצוות עשה להשביתו החל מיום זה. לאחר הפסח ישנו קנס שקבעו חכמים על כל חמץ שעבר עליו הפסח ואסרוהו בהנאה.¹⁸

ח. לא תשרה אישה מורסן (קליפת גרעין החיטה) ותוליך בידה למרחץ מפני שהוא מחמיץ, אבל יכולה לשפשפו כשהוא יבש על בשרה. וכן לא ילעוס אדם חיטים וייתן על מכתו מפני שהן מחמיצות.¹⁹

ט. חמץ הוא מפלל האיסורים שנדחים מפני סכנת נפשות ולכן חולה שיש בו סכנה רשאי להתרפא בדבר שהוא חמץ, וגם במקרים שאין סכנת נפשות האיסור להשתמש בו הוא דווקא כשהוא מתרפא בו בדרך הנאתו כגון שאוכל החמץ בפסח, אבל אם נהנה ממנו שלא בדרך הנאתו הרגילה כגון שעושה מהחמץ רטייה או תחבושת ואפילו אם שותהו כשמעורב בו דבר מר שמונע מהחך ליהנות ממנו הרי זה מותר גם כשאין סכנת נפשות במחלתו.²⁰ הלכה זו שונה מההלכה הקודמת שאסרה ללעוס חיטים כדי לתיתן על המכה, משום שכאן מדובר במי שכבר נחשב חולה כגון שנפל למשכב, אבל אם רוצה להתרפא בחמץ רק לצורך מכה קטנה שהוא לא נקרא בגללה חולה, אסור לעשות כן. חולה שהותר לו להתרפא בחמץ שלא בדרך הנאתו יעשה זאת דווקא בחמץ של גוי שאינו עובר עליו בבל יראה ובל ימצא, ואמנם הגוי יפקירהו לאחר השימוש בו ולא ירצה בו עוד אולם העיקר הוא שאין היהודי מתכוון לזכות בו לעצמו.²¹

י. אין לשרות מורסן ולהניחו לפני התרנגולים שמא יחמיץ קודם שיאכלוהו, ואם הוא מאכילם מיד או שעומד ומשגיח שלא ישהו

¹⁸ פתיחת הלכות חמץ ומצה.

¹⁹ ה, יט.

²⁰ יסודי התורה ה, ח.

²¹ עמ' שנו, לד. הל' יסודי התורה עמ' קלו, לד.

באכילתם שיעור של הילוך מיל, מותר, ושהייה זו דווקא כשהעיסה במנוחה אבל כל זמן שהתרנגולים מנקרים בה או שהוא מהפך בה בידו אינה מחמיצה, ורק כשיפסיקו לאכלה ישטוף הכלי וישפוך במקום מדרון. מצד הדין היה רשאי לחלוט להם את המורסן ברותחין ולהניחו לפנייהם אבל נהגו שלא לעשות כן מחשש שלא ירתיח המים יפה יפה,²² ומנהג תימן היה להאכיל את התרנגולים בפסח רק בקטניות שהיו בדרך כלל דורה.²³

יא. בלילת הגרעין במים לצורך הסרת קליפתו הקרויה סובין (פעולה הנקראת בגמרא לתיתה), מותרת בחיטים בלבד ובתנאי שיטחן אותן מיד לאחר הבלילה, וכבר התפשט המנהג שלא לבלול חיטים במים גזרה שמא ישהו ויחמיצו. לעומת זאת את השעורים כלל אין לבלול במים מפני שהן רפות יותר וממהרות להחמיץ. בדיעבד אם נבללו והגיעו למצב שאם יונחו בפתח התנור שאופים בו חלות יתבקעו נאסרו, אבל אם לא הגיעו לרפיון זה הן מותרות.²⁴

יב. דגן שטבע בנהר או שנשפכו עליו מים אסור לאכלו בפסח ואסור לקיימו בפסח, לכן ימכרנו לפני פסח, אם לישראל כשהוא מודיע לו שצריך לאכלו קודם הפסח, אם לגויים רק בכמויות מועטות שיכלו קודם לפסח ולא יהיה חשש שהגוי יחזור וימכרן לישראל אחר.²⁵

יג. אסור לבשל חיטים במים כגון דייסה, ולא בצק כגון הלביות שהרי הן חמץ גמור. אבל אם לא התבקעו החיטים בתבשיל עדיין אינן חמץ גמור, ונאסרות מרגע שיגיעו למצב שאם יונחו בפתח התנור יתבקעו.²⁶ לעומת זאת אם הרתיח מים היטב ורק אחר כך השליך לתוכם קמח (חליטה) הרי זה מותר שכן הקמח מתבשל מיד קודם שיחמיץ, אבל לבצק לא תועיל חליטה כזו

²² ה, יז-יח.

²³ עמ' שנו, לב.

²⁴ ה, ו-ז.

²⁵ ה, ט.

²⁶ עמ' שלח, ה.

- מכיוון שקיים חשש שהחום לא יגיע לאמצע הבצק בזמן. למרות אפשרות זו של חליטה כבר התפשט המנהג שלא לעשותה מחשש שלא ירתיח המים יפה יפה.²⁷
- ד. מצה אפויה וקמח קלוי מותר לבשלם בשמן או במים, וכך מנהג תימן פשוט לשרות בתוך מרק ואף לבשל בתוכו מצה שנפרסה לחתיכות ("פתות").²⁸ אבל קמח של קלי שהוא גרעינים שנקלו באש ורק לאחר מכן נטחנו לא יבשלם, שכן יש חשש שלא נקלו לגמרי באש ויחמיצו כשיבשלם.²⁹
- טו. בשל חשש זה, מלילת קדרות חרס שהיא בישול של בלילה עבה בתוכם כדי שיסתמו נקבוביות החרס ולא יצאו דרכן הנוזלים, לא תעשה מבלילה של קמח קלי אלא של מצה אפויה שנטחנה ואין בה חשש שמא לא נאפתה יפה. ובתימן נהגו למלול את קדרות הפסח עם בלילה של קמח קטניות.³⁰
- טז. בישול דגן, בצק או קמח במי פרות בלבד כשמקפיד שיהיו ללא מים מותר, שהרי אינם מחמיצים.³¹
- יז. תבשיל שהתבשל ונמצא בו לאחר מכן גרגרי שעורים או חיטים, אם היו מבוקעות הרי כל התבשיל אסור שהרי נתערב בו חמץ, אבל אם לא נתבקעו מוציאים אותן וישרפו ושאר התבשיל יאכל, שכן דגן שנבלל או התבשל ולא התבקע אינו חמץ גמור של תורה ונאסר רק מדברי חכמים.³²
- יח. אין עושים בפסח עוגיות בצורות מיוחדות שמא יתעכבו בעשייתן ויחמיצו, לפיכך אדם שמלאכתו בכך כל השנה רשאי לעשותן מפני שהוא מיומן ורגיל בעשייתן, אבל אדם אחר אפילו אם יש לו תבנית לעשיית עוגייה כזו מאחר שאינו ידוע כאופה מקצועי לא

²⁷ ה, ג. עמ' שלח, ו.

²⁸ עמ' שלח, ז.

²⁹ ה, ג; ה.

³⁰ ה, ה. עמ' שלט, יא.

³¹ ה, ד.

³² ה, ח.

- יעשה, שכן חששו חכמים שיבואו אחרים שאין להם תבנית כזו לעשות כמותו וייכשלו בחמץ.³³
- ט. גם בפסח מותר להוסיף לעיסה תבלין, שומשום וקצח, וכן יין, שמן, דבש, וחלב (מובן שמאפה חלבי צריך להיות בצורה מיוחדת כגון משולש כדי שלא יטעו לאכלו עם בשר).³⁴
- כ. עופות ובהמות שהאכילום חמץ אפילו בתוך הפסח לא נאסרו ומותרים באכילה.³⁵

ערב הפסח

- כא. ביום י"ד מחצות היום נאסר לאכול חמץ, אבל עדיין לא חלים על החמץ את איסורי לא יראה ולא ימצא.³⁶
- כב. האוכל חמץ ביום י"ד לאחר חצות היום חייב מלקות שנאמר: "לא תאכל עליו חמץ" (דברים טז, ג) כלומר על קרבן הפסח ולמדו מפי השמועה שכוונת הכתוב שמחצי היום כשמתחיל הזמן שראוי לשחיטת הפסח נאסרת אכילת החמץ.³⁷ כדי שלא ייגע אדם באיסור תורה ומחשש ליום המעונן אסרו חכמים לאכול חמץ כבר משעה חמישית ועדיין מותר ליהנות ממנו עד סוף השעה החמישית ואחריה נאסר מדרבנן גם ליהנות ממנו.³⁸ לאחר שעברו שש שעות החמץ אסור מן התורה. נמצא שמותר לאכול חמץ עד סוף שעה רביעית, ובשעה החמישית אין אוכלים אבל נהנים בו,

³³ ה, טו.

³⁴ מאכלות אסורות ט, כב.

³⁵ רוצח עמ' תרסא, א.

³⁶ פתיחת הלכות חמץ ומצה. עמ' שא, יט.

³⁷ א, ח זמן קרבן התמיד של בין הערביים מתחיל כנראה בתחילת השעה השביעית והיו מתעכבים חצי שעה בהקרבתו כדי שיהא ניכר לכול שעבר חצות היום. לכן זמן תחילת איסור החמץ כבר מתחילת השעה השביעית. עמ' רנ, כט.

³⁸ אפילו חמץ שאינו גמור ואיסורו רק מדרבנן ובשעה חמישית שהיא דרבנן אינו ראוי לכלום ואם קידש בו אשה אין חוששים לקידושו. עמ' רנא, ל על פי פירוש המשנה ב, א.

והאוכל חמץ בשעה שישית מִכִּין אותו מכת מרדות ואם אָכְלוּ מהשעה השביעית והלאה חייב מלקות של תורה.³⁹ שעות אלו שדיברנו בהן הם שעות זמניות דהיינו זמן המתקבל מחלוקת זמן היום לשנים-עשר חלקים שווים, ולדעת הרמב"ם זמן היום הוא מעלות השחר ועד צאת הכוכבים.⁴⁰

שבעת ימי הפסח

כג. בשבעת ימי הפסח אסור לאכול חמץ ותערובת חמץ וכן אסור שהחמץ יראה או יימצא ברשותנו.⁴¹ האוכל בפסח עצמו כזית חמץ במזיד מתחייב כרת, שנאמר: "כִּי כָּל אֲכֹל חָמֵץ וְנִכְרְתָה" (שמות יב, טו), ואם אָכְלוּ בשוגג מתחייב להביא קרבן חטאת. דין הממחה חמץ במים ושותהו כדין האוכל חמץ. אולם דווקא כשיש שם כזית מהחמץ והמחהו במים שאין להם טעם אבל אם המחהו במי פְּרוֹת דינו כתערובת חמץ בלבד שאין בה כרת אלא מלקות בלבד.⁴² האוכל פחות מכזית ואפילו אכל כלשהו עבר על איסור של תורה אלא שאינו חייב כרת או קרבן בפחות משיעור כזית אבל מענישים אותו במכת מרדות (ענישה לפי ראות עיני הדיין, לפעמים די בנזיפה ויש שדרושה מכה קשה).⁴³

כד. החמץ בפסח אסור בהנאה שנאמר: "וְלֹא יֵאָכֵל חָמֵץ" (שמות יג, ג), לא יהא בו היתר אכילה.⁴⁴

כה. המניח חמץ ברשותו בפסח גם אם לא אָכְלוּ הרי הוא עובר על שני לאווין שנאמר: "וְלֹא יֵרָאֶה לְךָ שְׂאֹר בְּכָל גְּבֻלְךָ" (שמות יג, ז); דברים טז, ד), ונאמר: "שְׂאֹר לֹא יִמָּצֵא בְּבֵיתְכֶם" (שמות יב, יט), ואיסור השאור שווה לאיסור החמץ. שאור הוא עיסה שהחמיצה

³⁹ א, ט-יא.

⁴⁰ עמ' רנד, לג.

⁴¹ פתיחת הלכות חמץ ומצה.

⁴² א, א עמ' רט, יא.

⁴³ א, ז. שבת עמ' יח, טז.

⁴⁴ א, ב.

מאוד עד שאינה ראויה לאכילה בפני עצמה אבל משתמשים בה כדי לזרו את החמצתן של עיסות חדשות שרוצים להתפיהן. השאור נשאר באיסורו גם כשכבר אינו ראוי לאכילת כלב, ובתנאי שאינו ראוי לכלב בגלל חמיצותו היתרה, אבל אם נפסל מאכילת הכלב מסיבה אחרת פקע ממנו שם אוכל ואינו נחשב עוד לאיסור חמץ.⁴⁵

כ. אין לוקים על איסורי לא יראה ולא ימצא אלא אם כן עשה מעשה כגון שקנה חמץ בפסח או שחימץ את העיסה, אבל אם היה לו חמץ לפני פסח וכשהגיע הפסח לא ביערו אלא הניחו ברשותו, אף על פי שעבר על שני האיסורים אינו לוקה מן התורה שהרי לא עשה מעשה ומכים אותו מכת מרדות.⁴⁶

כז. מי שהטמין את חמצו או הפקידו ביד גויים עדיין עובר על איסור, וכן אם הוציאו מביתו והרחיקו לעיר אחרת עדיין הוא עובר באיסור, אבל אינו חייב לבער מרשותו חמץ של גוי ושל הקדש שהרי אין זה חמץ שלו.⁴⁷ אפילו חמצו של גר תושב שידנו שולטת עליו אין כופין אותו להוציא את חמצו מרשותנו, אבל צריך לעשות לו מחיצה שגובהה עשרה טפחים,⁴⁸ או שיכפה עליו כלי, כדי שלא יטעה אדם ויאכל ממנו.⁴⁹

כח. חמץ שגוי הפקיד ביד ישראל ויש לו אחריות לו שאם יאבד או ייגנב יצטרך לשלם את שווי, חייב לבערו מכיוון שקבלת האחריות עשאתו כשלו. חמץ שלא קיבל עליו אחריות מותר לקיימו ולא ייאסר באכילה כחמץ שעבר עליו הפסח.⁵⁰ במקרה שיהודי לא קיבל אחריות לחמצו של הגוי אבל הוא יודע שהגוי

⁴⁵ א, ב. עמ' רטו, יד.

⁴⁶ א, ג.

⁴⁷ ד, א-ב.

⁴⁸ ד, ב.

⁴⁹ עמ' שטז, ה.

⁵⁰ ד, ג.

אלים ויכריחו לשלם אם ייגנב או יאבד חייב לבערו, שהרי חמץ זה נחשב כשלו משום שיחויב בשוויו על ידי הגוי.⁵¹

לאחר הפסח

כט. חמץ שעבר עליו הפסח קנסו חכמים שיהיה אסור בהנאה לעולם, מפני שעבר בו על בל יראה ובל ימצא. קנסו חכמים אפילו אם הניחו בשגגה או באונס, כדי שלא יניח אדם חמץ ברשותו וייהנה בו לאחר הפסח. וכן גם כשלא עבר על בל יראה ובל ימצא מפני שביטל את החמץ לפני זמן איסורו, מכיוון שהוא חמץ שנשאר ברשות ישראל נאסר.⁵²

תערובת חמץ

ל. אין חייבים כרת אלא על אכילת החמץ עצמו אבל תערובת שיש בה חמץ האוכלה בפסח לוקה שנאמר: "כָּל מִחְמָצָת לֹא תֹאכְלוּ" (שמות יב, כ). ואין בו כרת. תערובת זו אסורה מן התורה דווקא כאשר יש כזית חמץ בכמות נפח של שלוש ביצים, אבל אם היה פחות מכזית חמץ בשלוש ביצים אף על פי שהתערובת אסורה באכילה אין האוכלה לוקה אלא מכת מרדות.⁵³

לא. תערובת של חמץ עם דבר אחר, בין במינו בין בשאינו מינו, אסורה בפסח באכילה בכלשהו.⁵⁴ וכן איסור ההנאה גם הוא בכלשהו, ואפילו הנאה קלושה כמו המניחו כדי ששולחנו יראה מכובד לאורחיו הגויים מבלי שיאכילם ממנו אסורה.⁵⁵ לדעת הרמב"ם אין שום חילוק בין חמץ שנתערב לפני הפסח לחמץ שהתערב בתוך הפסח ובשניהם אינו מתבטל. הטעם שקבעו חכמים שחמץ לא יתבטל אינה בשל חומרת הכרת שבו אלא משום שהוא דבר

⁵¹ ד, ד.

⁵² א, ד. עמ' רכב, יט.

⁵³ א, ו. עמ' רלב, כד.

⁵⁴ א, ה.

⁵⁵ עמ' רמד, כז.

שיש לו מתירים (כלומר יש דרך לאכלו בהיתר גמור אם ימתין מעט עד שיעבור זמן איסורו).⁵⁶ אמנם חמץ חמור משאר איסורים שיש להם מתירים שהרי התורה אסרה את תערובתו בלאו מיוחד מה שלא נמצא בשאר איסורים, וזו הסיבה שהחמירו בו חכמים יותר ואינו מתבטל אפילו אם התערב בדבר שאינו מינו.⁵⁷ לפי טעמו של הרמב"ם ברור שאין חילוק בין אם החמץ התערב בעודו היתר, או בערב הפסח שאיסורו אינו איסור כרת או בפסח עצמו שאז יש בו חיוב כרת, ובכולם הוא אינו מתבטל.⁵⁸

לב. יש תערובת חמץ שעוברים עליה גם באיסורי לא יראה ולא יימצא. תערובת זו היא תערובת שיש בכל כמות נפח של שלוש ביצים (אכילת פרס) שלה כמות של כזית חמץ ויותר בתוכה.⁵⁹ כל זאת כאשר היא ראויה לאכילה אבל אם בשעת הביעור כבר לא הייתה ראויה לאכילה מותר לקיימה בפסח.⁶⁰

לג. תחבושות שנתן לתוכן חמץ ונפסדה צורת החמץ מותר לקיימן בפסח. פת שהתעפשה, אם נפסלה מאכילת כלב אין צריך לבערה. וכן מלוגמה שהסריחה.⁶¹

לד. בגדים שכיבסם בחלב חיטה [וכן המעמלן את הצווארון להקשותו]

⁵⁶ מאכלות אסורות טו, ט. גם לפני הפסח אינו מתבטל משום שאין הביטול אפשרי אלא במושגים (תארים) ההלכתיים כמו איסורי אכילה והנאה אבל את גופו של הדבר לא ניתן לבטל שהרי הוא ניכר לפנינו בכמותו. עמ' רכד, כא. מפרשים אחרים רצו לתלות את איסור תערובתו בכך שאיסורו חמור במיוחד, ולכן חשבו שיותר ויתבטל אם התערב לפני החג כשעדיין אינו חמור, אולם לדעת רבנו אינו מתבטל בשום שלב.

⁵⁷ מאכלות אסורות טו, יב.

⁵⁸ עמ' רל, כב. ההשלכות ניכרות במקרים של חיטים מבוקעות שנתערבו בחיטים אחרות לפני הפסח וכן כשמים התערבו במי פרות שלפי הרמב"ם אין הם מתבטלים ויאסרו את הקמח. עמ' רכו-רכז, כא.

⁵⁹ עמ' שכו, יא על פי פירוש המשנה ג, א.

⁶⁰ ד, ח-ט.

⁶¹ ד, י-יא.

וניירות שדיבקים בחמץ מותר לקיימם בפסח ואין בהם איסור של לא יראה ולא ימצא שהרי אין צורת החמץ עומדת.⁶²

לה. דבר שאינו מאכל אדם כלל ונתערב בו חמץ אף על פי שמותר לקיימו אסור לאכלו עד אחרי הפסח ואפילו אם היה בו רק משהו מן החמץ.⁶³

לו. לאחר הפסח חמץ שעבר עליו הפסח ונאסר בהנאה בגלל קנס חכמים אינו אסור אלא כשהוא לעצמו אבל אם התערב בין במינו ובין בשאינו מינו הרי הוא מותר באכילה, שלא קנסו חכמים אלא על החמץ עצמו ולא על תערובתו.⁶⁴ לכן אין הבדל בין אם התערב החמץ בפסח או לאחריו, ואפילו תערובת שיש בה כזית חמץ בכדי אכילת פרס ועברו עליה בבל יראה ובל ימצא הכול מותר אחרי פסח, שכן לא גזרו על שום תערובת לאחר הפסח אלא רק על החמץ עצמו כשהוא לבדו.⁶⁵

ביעור החמץ

לו. כדי להישמר מאיסורי החמץ קבעה התורה מצוות עשה להשבית את החמץ. מצווה זו מתחילה ביום י"ד בניסן לפני איסור אכילת החמץ, שנאמר: "ביום הראשון תשביתו שאר מִבְּתֵיכֶם" (שמות יב, טו) – מפני השמועה למדו ש"ראשון" זה הוא יום ארבעה-עשר. ראיה לכך שהיום הנקרא ראשון הוא י"ד נלמד מציווי התורה בשחיטת הפסח: "לא תשחט על חמץ דם זבחי" (שמות לד, כה), שלא ישחט קרבן הפסח בעוד החמץ קיים וזמן שחיטת הפסח הוא ביום י"ד אחר חצות.⁶⁶

לח. זמן מצווה זו נמשך גם לאחר יום י"ד במשך כל שבעת ימי החג,

⁶² ד, יא.

⁶³ ד, יב.

⁶⁴ א, ה.

⁶⁵ עמ' רלב, כג.

⁶⁶ ב, א.

והדבר מתבטא בברכת המצווה שניתן לברכה עם בדיקת החמץ גם בתוך ימי החג כפי שנראה בהמשך.⁶⁷

ט. כיצד מבערים את החמץ? שורפו או מפוררו ומפזרו לרוח או זורקו לים. חמץ קשה שאין הים מחתכו במהרה יפוררו לפני שיזרקו לים. חמץ שנפלה עליו מפולת, אם נמצא עליו עפר בגובה של שלושה טפחים (כ-24 ס"מ) הרי הוא כמבוער אבל צריך לבטלו בלבו אם עדיין לא נכנסה השעה השישית.⁶⁸

מ. השבתת חמץ שנאמרה בתורה איננה דווקא על ידי ביעורו אלא יכולה להתקיים גם בכך שיבטלו מלבו ויחשוב אותו כעפר וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל וכל חמץ שברשותו הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל. ובתנאי שאינו מסתפק באמירה סתמית אלא מסלקו לגמרי מלבו.⁶⁹ ביטול זה מועיל אף לחמץ שיודע עליו ולא חייבה אותו התורה להשמידו מן העולם אלא אם כן נכנס כבר זמן איסורו שאינו יכול עוד לבטלו.⁷⁰ ביטול זה לדעת הרב קאפח אינו שייך לדין הפקר אלא הוא דין מיוחד שקבעה תורה ולפיו מתאפשר ליהודי להימנע מעברה על ידי מושג ייחודי שיצרה ההלכה, לכן אין לחפש את הבנתו בהשוואתו למושגים אחרים.⁷¹ רס"ג הסביר ביטול זה בצורה יפה שאינו ביטול החמץ בדעתו בלבד שייחשב לעפר אלא ביטולו מרשות האדם כלומר סילוק בעלותו עליו, ובניגוד להפקר שהוא סילוק החמץ מרשות האדם כאן מסלק האדם את עצמו מהחמץ כפי שעפר העולם איננו שלו. מכל מקום מדובר בהחשבתו לעפר רק מבחינת מעמדו ההלכתי, שהרי אין ביכולתו לשנות את היותו לחם לנושאים אחרים כמו ברכותיו הייחודיות וכדומה.⁷² על פי הבנה זו מתיישבים דברי

⁶⁷ עמ' רז, ג. עמ' רנז, א.

⁶⁸ ג, יא.

⁶⁹ ב. עמ' רנח, ב.

⁷⁰ עמ' רנח, ג.

⁷¹ עמ' רסא, ג.

⁷² עמ' ש, טז. שם הובאו דוגמאות נוספות לכך שלעתים ההלכה מעניקה לדברים

הגמרא (פסחים ו, ב) שהביטול נאמר לאחר הבדיקה אף על פי שעדיין יאכל ממנו את סעודת שחרית ואולי אף יקנה ממנו עד סוף שעה רביעית למחרת. פוסקים אחרים הנהיגו בשל כך ביטול שני למחרת בשעת הביעור, כשבביטול ראשון מבטל רק חמץ שאינו יודעו ולמחרת מבטל כל חמץ שברשותו גם אם יודעו, אולם מנהג זה לא נזכר בתלמוד, לא בתוספתא ולא בירושלמי. לכן נראה נכון יותר שהביטול שנאמר בערב היה נעשה לכל חמץ כולל מה שעדיין אוכל ממנו, והוא מועיל כדי שלא תהא רשות האדם עליו ולא יעבור עליו בפסח מכיוון שנעשה בו הביטול שמהווה השבתתו לפי התורה.⁷³

מא. מי שנמצא ביום טוב לפני רבו בשיעור ונזכר שהניח עיסה בביתו והיא עומדת להחמיץ, יבטלה בלבו לפני שתחמיץ, אבל אם כבר החמיצה אין ביטול מועיל לה כלל ועבר על לא יראה ולא ימצא וכשיחזור לביתו חייב לבערה.⁷⁴

מב. מי ששרף את חמצו לפני השעה השישית מותר לו ליהנות מהפחמים בתוך הפסח, אבל אם שרפו מן השעה השישית והלאה שכבר נאסר בהנאה לא יסיק בו ולא יאפה ולא יבשל בו, ואם עבר ובישל או אפה בו אותו התבשיל או הפת אסורים בהנאה. גם הפחמים שנעשו מהחמץ אסורים בהנאה הואיל ונעשו לאחר שנאסר בהנאה.⁷⁵

מג. מי שיצא מביתו לפני שעת הביעור לעשות מצווה או להשתתף בסעודה של מצווה ונזכר שיש לו חמץ בביתו, אם יכול ללכת ולבערו ויחזור למצוותו, יחזור, ואם אינו יכול, יבטלו בלבו לפני שעת איסורו. וכך גם במקרה שיצא להציל מהגויים מנהר שעלה ושטף או מדלקה ומפולת יבטל בלבו ודיו, אבל מי שיצא לצורך עצמו ונזכר שיש לו חמץ בביתו יחזור מיד לבערו אלא אם כן

מסוימים מעמד ייחודי ששונה ממהותם העצמית.

⁷³ עמ' רצט, טו-טז.

⁷⁴ ג, י.

⁷⁵ ג, יב.

היה שיעור החמץ פחות מכביצה שאז יכול לבטלו בלבו אף על פי שיצא רק לצורך עצמו.⁷⁶

בדיקת החמץ

מד. חכמים הוסיפו שני סייגים למצוות השבתת החמץ: אין להסתפק בביטול החמץ בפה ובלב אלא יש לסלקו ממש מרשותנו.

צריך לוודא שאכן לא נשאר מהחמץ ברשותנו על ידי בדיקת המקומות שהוא רגיל להימצא בהם, ואף קבעו זמן לבדיקה כדי שלא ישכחו לקיים תקנה זו. זמן זה הוא תחילת ליל י"ד שכן בו העם מצויים בבתיים, ובשל חשיבותו אין לקבוע לימוד בסוף יום י"ג, ואפילו החכם לא יתחיל ללמוד בעת זו, שמא יימשך בלימודו ויימנע מלבדוק בתחילת זמן הבדיקה כפי שתיקנו חכמים,⁷⁷ וגם לימוד הלכות בדיקת החמץ אין להתיר ללמוד בשעה זו שכן הדבר מנוגד להלכה שקבעו חכמינו.⁷⁸

מה. בדיקת החמץ צריכה להיעשות לאור נר מכיוון שאורו יפה לבדיקה. הקפדה זו על אור הנר עוסקת דווקא כשבדק את מקומות האחסון הרגילים ופינות שבבית ואפילו אם בדקם בשעות האור,⁷⁹ לעומת זאת מרפסת פתוחה ורחבה אם בדקה לאור החמה דיו, ואם גם העופות מצויים בהם ואוכלים כל חמץ שייפול שם אינם צריכים בדיקה.⁸⁰

מו. מקום שמשתמשים בו שני שכנים, כל אחד מהם צריך לבדוק את השטח שידו מגיעה אליו והוא משתמש בו ושאר השטח די שיבטלו בלבו.⁸¹

⁷⁶ ג, ט.

⁷⁷ ב, ג.

⁷⁸ עמ' רסג, ו.

⁷⁹ ב, ג. עמ' רסד, ז.

⁸⁰ ב, ד.

⁸¹ ב, ה.

- מז. מקום שאין מכניסים אליו חמץ אינו צריך בדיקה, אבל אם עשוי להגיע אליו חמץ צריך בדיקה, עד שיִדע בוודאות שלא הכניס אליו חמץ ואז ייפטר מבדיקה.⁸²
- מח. כפי שראינו בדיקת חמץ היא תקנת חכמים, ולכן כל ספק שמתעורר על הבדיקה היה מקום להקל בו, אולם כפי שנראה ישנם מקרים שההלכה מחמירה ודורשת בדיקה חוזרת ויש שתי אפשרויות להבינם. האחת, שהם עוסקים במי שלא ביטל את חמצו ונכנס לזמן איסור החמץ שמאחר שכבר אינו יכול לבטלו, לכן הספק נוגע ממש לאיסור תורה. אפשרות שנייה היא שמדובר במי שביטל את חמצו ואף על פי שהוא ספק בדרבנן בלבד, משום חומרת החמץ החמירו בו חכמים.⁸³
- מט. אין חוששים שמא גררה חולדה חמץ למקום שאין מכניסים בו חמץ, שאם נחשוש ממקום אחד למקום אחר נצטרך לחשוש אף מעיר לעיר ואין לדבר סוף. אבל אם בדק בליל י"ד והניח עשר חלות שמצא ולאחר זמן נעלמה אחת מהן חייב לבדוק פעם נוספת שהרי במקרה זה בוודאי גררה חולדה או עכבר.⁸⁴
- נ. מי שראה שנכנס עכבר וחמץ בפיו למקום בדוק צריך לחזור ולבדוק, ואפילו אם ימצא פירורים באמצע הבית עדיין צריך להמשיך ולבדוק את כל הבית עד שימצא את הפת שכן אילו אכל העכבר את הפת לא היה משאיר פירורים ממנה. לעומת זאת אם תינוק נכנס עם כיכר וכשנכנס אחריו מצא פירורים אין צריך לבדוק יותר, מכיוון שכנראה אכלה התינוק ואלו הפירורים שפורר בעת אכילתו.⁸⁵
- נא. אדם שהניח עשר חבילות, תשע מתוכן של מצה ואחת של חמץ, ובא עכבר והכניס אחת מהן לבית בדוק, צריך לבדוק את אותו בית שמא הייתה זו חבילת החמץ, שמאחר שהחבילות היו קבועות

⁸² ב, ה-ו.

⁸³ עמ' רנח, ג. עמ' רעא, טז. עמ' רנח, ג. עמ' רעא, טז.

⁸⁴ ב, ז.

⁸⁵ ב, ה-ט.

במקום אחד אין הולכים אחרי הרוב והספק נחשב כספק שקול מחצה על מחצה.⁸⁶

נב. התעורר ספק מבלי שיש מקום קבוע, כגון שהיו שתי חבילות

שאחת מהן חמץ ושני עכברים נטלון והכניסון לשני בתים שונים שאחד מהם בדוק והשני לא נבדק, ולא ידוע לאיזה מהם הוכנס החמץ, אין צריך לבדוק את הבית שכבר נבדק. כך גם במקרה שהייתה חבילה אחת של חמץ ועכבר הכניסה לאחד משני בתים בדוקים ולא ידוע לאיזה מהם, כל אחד מהם יכול לתלות בחברו ואינו צריך לחזור ולבדוק. נודע לאיזה בית נכנס ובדק אחריו ולא מצא כלום או שמצא כיכר, אינו צריך להמשיך ולחשוש לחמץ.⁸⁷

נג. חמץ שהונח במקום אחד ולאחר זמן מצאו במקום אחר צריך

לחזור ולבדוק את אותו בית, וכן מי שהניח תשע חבילות חמץ ומצא עשר, או שנטל עכבר חמץ ידוע ולא ברור אם הכניסו לבית הבדוק שלפניו או שהלך למקום אחר, בכל אלו צריך לחזור ולבדוק.⁸⁸ גם כאשר היו עשר חבילות ואחת מהן בלבד של חמץ, אין הולכים אחר רוב ההיתר אפילו כשנפרדה אחת מהן ובא עכבר והכניסה לבית בדוק, שכן כשהיא בבית הבדוק היא כבר לא במקום שיש בו רוב היתר אלא במקום חדש ובפני עצמה. כדי ללכת אחר הרוב צריך גם שהחתיכה תפרוש ממקום הקבוע אבל גם שלא תתנתק לגמרי מהאזור הכללי שבו יש רוב של חתיכות היתר כדי שיוחלו עליה דיני ביטול ברוב.⁸⁹

נד. ראו עכבר שנכנס לבית בדוק כשחמץ בפיו וכעבור זמן מה יצא

משם עכבר עם חמץ, אין הבית צריך בדיקה מכיוון שסביר שזהו אותו עכבר עם אותו חמץ, אבל אם היה עכבר זה שונה בצבעו שוודאי אינו אותו עכבר צריך לבדוק את הבית שוב, ואפילו נכנס עכבר עם חמץ ויצאה חולדה עם חמץ אין אומרים שזהו

⁸⁶ ב, י.

⁸⁷ ב, יא.

⁸⁸ ב, יב.

⁸⁹ עמ' רפב, כח.

- אותו חמץ שלקחה מהעכבר עד שתצא כשבפיה גם העכבר וגם החמץ.⁹⁰
- נה. נחש שנכנס לחור עם חמץ, אין חייב להביא מומחה לנחשים כדי שיוציא את החמץ.⁹¹
- נו. כזית חמץ שדבוק בתקרה, חייב להביא סולם להורידו שהרי ייתכן שייפול משם, אבל חמץ בבור אינו חייב להעלותו אלא די שיבטלו בלבו.⁹²
- נד. מרח בצק כדי להחליק מקום ישיבה שהיו בו חורים וסדקים, יכול לקיימו אם יכסה את הבצק בחומר אחר שהרי בכך ביטלו.⁹³
- נח. קערה שיש בה סדקים ונכנס בהם בצק, רשאי להשאירם (מבלי להשתמש בה) בשני תנאים: א. שאין במקום אחד כזית ב. הבצק מסייע לחזק את שברי הקערה ולכן הוא בטל במיעוטו, אבל אם חסר אחד משני תנאים אלו חייב לבער. במקרה שישנן שתי חתיכות בצק בשני מקומות ובשתיהן יחד יש כזית ויש חוט של בצק שמחבר ביניהם, אם הוא בגודל שאם יינטל יינטלו גם הן חייב לבערן. לעומת זאת שתי חתיכות בקירות הבית גם ללא חוט שמחבר ביניהן חייבות ביעור מפני שבאותו חדר לפעמים אדם אוסף אותן ומצרפן זו לזו, אבל אם היו חצי זית בקומה אחת וחצי זית בקומה אחרת או במרפסת, כל עוד אין בהן כזית והן דבוקות לקירות או לקרקעות יכול להסתפק בביטולן ואינו צריך לבערן.⁹⁴
- נט. בבית שהושכר בדיקת החמץ מוטלת על מי שהמפתח בידו בליל י"ד שכן רק לו יש אפשרות בדיקה בזמן שקבעו חכמים, לכן מי שהשכיר ביום י"ד אינו צריך לשאול וחזקת הבית שנבדק. מצא שהבית לא נבדק, יבדוק השוכר בעצמו ואינו מיקח טעות גם

⁹⁰ ב, יג.

⁹¹ ב, יג.

⁹² ב, יד.

⁹³ ב, טו.

⁹⁴ ב, טו-טז.

אם באותו מקום לוקחים שכר על בדיקת חמץ מפני שמדובר במצווה.⁹⁵

ס. הכול נאמנים וכשרים לבדיקת חמץ ואפילו קטנים שאמרו שבדקו ובתנאי שכבר יש בהם דעת לבדוק.⁹⁶ ובתנאי שלא מדובר באדם שחשוד על העברות.⁹⁷

סא. הנוסע מביתו לתקופה ארוכה, אם יוצא בשלושים יום שלפני הפסח צריך לבדוק את ביתו, ואם יוצא לפני שלושים יום אלו הדבר תלוי אם בדעתו לחזור לפני הפסח מכיוון שיש חשש שיחזור בערב הפסח בין השמשות ולא יהיה לו פנאי לבער חייב לבדוק לפני שיצא, אבל אם אין בדעתו לחזור עד אחרי הפסח אינו צריך לבדוק.

סב. דין דומה יש למי שהחליט להפוך חדר מסוים למחסן. אם הוא בתוך שלושים יום שלפני פסח צריך לבדקו לפני שמכניס לתוכו את חפציו, ואם הוא לפני שלושים אלו רק אם אין בכוונתו לפנותו לפני הפסח פטור מבדיקתו.⁹⁸

סג. מי ששכח או אפילו הזיד ולא בדק בליל י"ד – בודק בי"ד בבוקר. לא בדק בבוקר – בודק בשעת ביעורו, לא בדק בשעת הביעור – בודק בתוך החג, ואפילו כשעבר הרגל צריך לבדוק כדי שיבער חמץ שימצא, שהרי עבר על חמץ זה הפסח ונאסר בהנאה, אבל הבדל קיים בין הבדיקות שלפני החג או בתוכו ובין הבדיקה שנעשית לאחר החג, שכן בדרך כלל יש לברך לפני הבדיקה: "אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ עַל בְּעוֹר חָמֵץ", אבל הבודק לאחר החג אינו יכול לברך על הבדיקה שעושה שכן מצוות ההשבתה נוהגת רק בערב החג ובתוך החג בלבד. לאחר הפסח עבר זמן

⁹⁵ ב, יז-יח.

⁹⁶ ב, יז.

⁹⁷ עמ' רפז, לו.

⁹⁸ ב, יט.

מצוות ההשבתה ולכן אין בבדיקה מצווה, וכל מטרתה רק כדי למנוע מכשול של אכילת חמץ שנאסר בקנס חכמים.⁹⁹

טו. לאחר הבדיקה, אם הוא לפני תחילת השעה השישית של יום י"ד, יבטל כל חמץ שנשאר ברשותו ואינו רואהו, באמרו: "כל חמץ שיש ברשותי שלא ראיתיו ולא ידעתיו הרי הוא בטל והרי הוא כעפר", אבל אם כבר החלה השעה השישית אינו יכול לבטל את החמץ שהרי אינו ברשותו מאחר שכבר נאסר בהנאה.¹⁰⁰

טז. מי שלא ביטל את החמץ ומצא חמץ ששכחו בשעת הביעור ולא ביערו, עבר על לא יראה ולא ימצא שהרי לא ביער ולא ביטל וחייב לבערו מיד כשמצאו ולא יעזור לו לבטלו עתה לפי שאינו ברשותו, והכתוב עשהו כאילו הוא ברשותו לחייבו משום לא יראה ולא ימצא עד שיתבער.¹⁰¹

טז. יש שנהגו בתימן להצניע את ארוחת הערב של ליל י"ד במקום סתר שמור מחשש שילד ייקח ממנו, וכשבעל הבית מצא את הארוחה הוכיח שבדיקתו נעשתה כראוי. לא נהגו לפזר את החמץ במקומות נוספים, שכן לא חששו שבלא למצוא חמץ ברכת הבדיקה "על בעור חמץ" תהיה לבטלה שכן לדעת הרמב"ם מרגע שגמר בלבו לבטל נעשית מצוות הביעור גם קודם שיבדוק ומטעם זה נוסח הברכה "על ביעור" ולא "לבער", שכן אינה נאמרת לפני העשייה כשאר ברכות.¹⁰² לאחר ארוחת הערב מניחים מעט מאוד חמץ לארוחת הבוקר ובמיוחד כשחל ביום שבת שצריך לקיים סעודת שבת השנייה על פת, אבל בימי חול רבים לא השאירו חמץ כלל והעדיפו לאכול בבוקר פת שעשויה מקמח קטניות נקי ומבורר היטב שכשר אף בימות הפסח.¹⁰³ מי שמשאיר מהחמץ לבוקר אוסף את החמץ שמצא למקום אחד ידוע ויזהר בשמירתו

⁹⁹ ג, ה-ו. עמ' רצז, יא.

¹⁰⁰ ג, ז.

¹⁰¹ ג, ח.

¹⁰² הל' ברכות יא, טו.

¹⁰³ עמ' רצא, ב.

שם שהרי אם יחסר ממנו יצטרך לחפש אחריו ולבדוק פעם נוספת שמא גררוהו עכברים, אבל רשות בידו אם רצה מבערו מיד ואם רצה יכול להניחו עד סוף השעה החמישית ורק אז לבערו.¹⁰⁴

סז. כשחל י"ד בשבת בודקים את החמץ כבר בליל י"ג ומשאירים ממנו במקום שמור כמות שתספיק לאכילה עד ארבע שעות ביום השבת (שתי סעודות שבת), והשאר יבער לפני שבת. אם נשאר בשבת מהחמץ לאחר ארבע שעות מבטלו וכופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב ראשון ואז מבערו. מכיוון שביטלו ונשאר לו לקיים רק את מצוות חכמים שהורו לבער ממש את החמץ, אין בעיה בהשארת החמץ עד מוצאי יום טוב מאחר שחכמים בוודאי קבעו רק לפי מה שיכול אדם לעשות ולא הקפידו על מצב כזה שהוא מעין אונס.¹⁰⁵ גם המוצא חמץ ביום טוב כופה עליו כלי עד לערב ואז מבערו. אולם אם לא ביטלו לפני איסורו ומצא חמץ בפסח, שורפו מיד בצאת יום טוב הראשון ואפילו בחו"ל שהוא ליל יום טוב שני כדי שלא ימשיך לעבור על בל יראה ובל ימצא, אבל כשביטלו וחובת ביעורו היא רק מתקנת חכמים, מאחר שהם גם אסרו לעשות מלאכה ביום טוב שני של גלויות ימתין עם שרפתו עד מוצאי יום טוב שני של גלויות.¹⁰⁶

מכירת חמץ

סח. לפני השעה השישית החמץ מותר בהנאה ויכול אדם למכור את חמצו לנכרי כדי שלא יצטרך לבערו. אפשרות זו חשובה בעיקר למקרים שמדובר בהם בנוסעים שהפליגו בספינה ויש חשיבות למזון שעמם. חמץ שנמכר לפני סוף השעה החמישית ואפילו חמץ שישראל עבר ונתנו לגוי בחינם¹⁰⁷ מותר לקנותם אחרי הפסח מן הגוי בחזרה ולאכלם ובלבד שהייתה זו מכירה או מתנה גמורה.

¹⁰⁴ ג, א-ב.

¹⁰⁵ ג, ג. עמ' רצב, ו.

¹⁰⁶ ג, ח. עמ' רצג, ח.

¹⁰⁷ ראה הל' עבודה זרה י, ד.

מותר לישראל לשכנע גוי לקנות ממנו את החמץ במקום לקנות מגוי אחר בכך שיאמר לו שהקנייה ממנו תפתח אפשרות שלאחר הפסח כשיצטרך חמץ יקנה דווקא ממנו, ובלבד שאין עושים תנאי והתחייבות שיקנה אותו שוב שכן אם התנה אין מכירת החמץ מכירה גמורה והרי הוא עובר על בל יראה ובל ימצא.¹⁰⁸

ט. ישראל שלקח הלוואה מגוי והניח לגוי כמשכון את חמצו, אם אמר לו אם לא הבאתי לך כסף עד יום פלוני שחל לפני הפסח קנה חמץ זה מעכשיו, הרי החמץ בפסח ברשות הגוי ולא ייאסר כחמץ שעבר עליו הפסח.¹⁰⁹

ע. הרב קאפח היה מצטער על השימוש הנוהג כיום במכירת החמץ שכן גם עם ההידורים הרבים שנוספו לה מכיוון שרבים מבעלי החנויות אינם שומרי תורה, אין המכירה מובנת להם ואינם עושים אותה כראוי אלא כדי לרצות את הקונים אצלם. כן גם בעלי בתים רבים משאירים חמץ גמור בבתיהם מתוך שסומכים על מכירות קלושות שאינן מכירות כראוי וגורמות לכך שהעושה אותן אינו מבטל חמצו בגללן שהרי הוא חושב שיחזור לאותו חמץ לאחר החג. הדבר הראוי לדעת הרב קאפח הוא שלא נשאיר שום חמץ ברשותנו כלל ולא נסתמך על מכירת החמץ אלא נבערו ממש ונבטלו לגמרי, וראוי לדעתו גם לאחר הפסח להתרחק מקניית חמץ שהוא מלפני החג. אמנם במצב דחוק ניתן להשתמש בדרך זו של מכירת החמץ אולם רק במקרה דוחק, וכפי שעשה בעצמו כשהיה מצור על ירושלים ולא הייתה ודאות שיהיה מה לאכול לאחר הפסח.¹¹⁰

¹⁰⁸ ג, יב; ד, ו-ז.

¹⁰⁹ ד, ה.

¹¹⁰ עמ' רסב, ג.

הכשרת כלים

עא. דרך הכשרתם של כלי חמץ משתנה לפי החומר שמהם נעשו, והם נחלקים לשתי קבוצות עיקריות: כלי חרס, וכלי מתכות אבנים ועצים.

כלי חרס

עב. אם השתמש בהם בחמץ צונן מותר להשתמש בהם גם לפסח בצונן לאחר הדחה פשוטה, חוץ משלושה כלים שיש להחמיר ולא להשתמש בהם כלל בפסח: א. כלי שהניח בו את השאור (אותו בצק שמושהה בלא אפייה זמן רב כדי שהחמצתו תהיה מרובה ואפשר יהיה לזרו בעזרתו את תפיחתן של עיסות חדשות). ב. כלי שמניחים בו חרוסת של ימי השנה הרגילים שיש בה גם קמח. ג. קערות לישת הבצק שמניחים אותו לתפוח בהן. בשלושתם שהו דברים שדרגת חימוצם גבוהה ולכן היא ניכרת גם לאחר שיודחו.¹¹¹

עג. כלי חרס שהשתמש בהם בחמין אפילו חמין מפלי שני אין משתמשים בהם בפסח אלא יניחם לשימוש שאחר הפסח, וכן דינם גם אם היו מצופים מתכת או זכוכית, עדיין נחשבים הם לכלי חרס.¹¹²

עד. תנור חרס שאופים על גגו כל השנה חמץ אין לאפות עליו מצה בפסח, אלא אם כן מילאו גחלים והסיק את המקום שהיה מתבשל עליו החמץ.¹¹³ מנהג תימן היה להשתמש בפסח בכיסוי אחר שישמש גג לתנור ורק כשלא ניתן היה לפרקו מילאוהו תבן וחומרי בערה מלמעלה והסיקוהו מלמטה עד שהתבן שמעליו התלקח בער ונשרף.¹¹⁴

¹¹¹ ה, כא. עמ' שסב, לח.

¹¹² ה, כה.

¹¹³ ה, כב.

¹¹⁴ עמ' שסב, מ.

כלי מתכות אבנים ועצים

ע.ה. כלים אלו צריכים הכשר בהתאם לדרגת החום שבלעו בה: אם השתמש בהם ברותחים והיו כלי ראשון שעל האש, צריך להכניסם לתוך כלי גדול מהם, ימלא אותו ואת הכלים מים וירתיעם בתוכו, אחר כך ישטוף אותם ויוכל להשתמש בהם בפסח. שטיפתם בסוף אינה צריכה להיות דווקא בצונן אלא יכולה להיעשות גם במים חמים, הדבר חשוב בעיקר לכלי זכוכית שיתפוצצו אם ישטפם בצונן.¹¹⁵ כלי גדול שאין לו כלי גדול ממנו להרתיעו בתוכו יכול להקיף לו שפה של טיט על שפתו מבחוץ, ימלאהו מים וירתיעם כך שבשעת הרתיעה יגלשו על שפתו, ולאחר מכן ישטפו ויוכל להשתמש בו בפסח.¹¹⁶ אין צריך להכשיר דווקא בהרתחת הכלי עם המים, אלא יכול להכניס את הכלי גם לאחר שהמים כבר רתחו וכן אין צורך להשהותו שם ודי שיכניס הכלי לרותחים ויוציאו.¹¹⁷ אבל יש להקפיד שלא יסתפק בהכנסה לכלי ראשון שאינו על האש אלא צריך שיוכנס לתוכו בעודו רותח על האש.¹¹⁸

ע.ו. כלים שהשתמש בהם בחמץ רק בכלי שני כגון קערות וכוסות, ייתן אותם לתוך כלי גדול, ייתן עליהם מים רותחים מכלי ראשון, יניחם עד שיפלטו וישטפם, ובכך הוכשרו לשימוש בפסח.¹¹⁹

ע.ז. מכתש של אבן או מתכת שדכים בו תבלינים ואף תבואה קלויה, נראה שדי לו בהדחה כיוון שתשמישו בצונן (אף על פי שיש בו שימוש בדוחק ולפעמים גם של דברים חריפים) אבל מנהג תימן היה להכשירו בהגעלה.¹²⁰

¹¹⁵ עמ' שסג, מד.

¹¹⁶ ה, כו.

¹¹⁷ עמ' שסג, מג.

¹¹⁸ עמ' שסה, מה.

¹¹⁹ ה, כד.

¹²⁰ עמ' שסד, מה.

כלי זכוכית

עת. כלי זכוכית נחשבים גם הם ככלי מתכות לדעת הרמב"ם.¹²¹

סכינים

עט. יש אפשרות להכשירם על ידי שירתיחם (הלהב והניצב) בכלי ראשון ואחר כך יוכל להשתמש בהם בפסח, מאחר שבדרך כלל בליעתם אינה חמורה יותר, אבל אם יודע ששימשו כשפוד לחמץ יש ללבנם, וכך היה המנהג.¹²²

ערב הפסח

עשיית מלאכה בערב הפסח

פ. בכל ערבי שבתות וימים טובים אסור לעשות מלאכה מן המנחה ולמעלה (לאחר שעברו תשע שעות ומחצה זמניות) והעושה בהם מלאכה אינו רואה ברכה מאותה מלאכה וגוערים בו ומבטלים אותו ממנה בעל כורחו, אבל אין מענישים אותו חוץ מערב הפסח שכבר לאחר חצות היום מי שיעשה מלאכה מפין אותו מכת מרדות ויכולים לנדותו מפני שבנוסף להיותו ערב חג יש בו גם שחיטת קרבן הפסח והחגיגה. מסיבה זו אסרו חכמים לעשות בו מלאכה כמו בחול המועד אף על פי שהוא קל ממנו ולא אסרו אלא מחצות היום כשמתחיל זמן שחיטת הפסח, אבל מהנץ החמה עד חצות היום איסור עשיית מלאכה תלוי במנהג המקום אם נהגו לאסור או לא, אולם גם במקום שהתירו לעשות מלאכה עד חצות היום לכתחילה אין לעשות גם אם יכול לסיימה לפני חצות, שכן אין בהם צורך גדול, ובשלוש אומנויות שהן לצורך החג מותר להתחיל לפני חצות: חייטים ספרים וכובסים.¹²³

פא. ההולך ממקום שעושים מלאכה לפני חצות למקום שאין עושים

¹²¹ מאכלות אסורות יז, ג. פירוש המשנה ע"ז ה, יב. עמ' שסב, מא.

¹²² ה, כג. עמ' שסד, מה.

¹²³ שביתת יום טוב ה, יז-יט.

בו לא יעשה מלאכה ביישוב כדי שלא יעורר מחלוקת, אבל מחוץ ליישוב במקום שומם יכול לעשות. וההולך ממקום שאין עושים בו למקום שעושים בו לא יעשה מלאכה, אבל ייזהר שלא ירגישו בו שהוא נמנע מחמת האיסור כדי שלא יעורר מחלוקת בדבר. כללו של דבר נותנים עליו חומרות המקום שיצא משם וחומרות המקום שהלך אליו גם יחד, וצריך להיזהר שלא לשנות ממנהג המקום. מי שדעתו לחזור למקומו ממשיך לנהוג כאנשי מקומו בין להקל ובין להחמיר ובתנאי שלא ירגישו אנשי המקום במנהגו השונה.¹²⁴

אכילה בערב הפסח

- פב. כפי שראינו באיסורי החמץ, בערב הפסח החמץ מותר באכילה בארבע שעות זמניות הראשונות של היום, ומסוף השעה הרביעית הוא אסור באכילה.¹²⁵
- פג. המצה אסורה בכל אותו יום בגלל איסור חכמים שרצו שיהיה היכר לאכילתה בערב, ומי שעבר ואכל מצה בערב הפסח מִכִּין אותו מכת מרדות.¹²⁶
- פד. גם מצה שנילושה במי פירות שאינם ארבעת המשקים: יין שמן דבש וחלב, אין לאֲכֹלָה בערב הפסח והאוכל ממנה לוקה מכת מרדות שהרי לפי הרמב"ם היא נחשבת לחם עוני ויוצאים בה ידי חובה בליל הסדר.¹²⁷
- פה. אף על פי שבשאר ערבי ימים טובים רק סעודה גדולה אסורה לאחר המנחה ומותר לאכול עד שתחשך,¹²⁸ בערב הפסח סמוך לזמן מנחה קטנה (כשנשאר מעט יותר משתי שעות ומחצה זמניות) לא יאכל אפילו מאכלות שאינן פת כגון פרות ירקות וקטניות,

¹²⁴ שביתת יום טוב ה, כ.

¹²⁵ א, ט-י.

¹²⁶ ו, יב.

¹²⁷ עמ' שס, לז.

¹²⁸ הלכות שבת ל, ד, שביתת יום טוב ו, טז.

וגם לפני שעה זו לא ימלא כרסו מהם, כדי שיגיע לאכילת המצה בלילה בתאווה ויהיו מצוות חביבות עליו. חכמים הראשונים היו מרעיבים את עצמם בערב הפסח לשם כך. אולם דווקא במניעת אוכל ולא נמנעו משתייה (משמעות מרעיבין שאינה כמו מתענים) שפן אסור להתענות ביום זה (יום הבאת קרבן) ולכן לא נהגו בתימן שהבכורות מתענים.¹²⁹

ליל הסדר

מצת מצווה

פ. מצוות עשה מן התורה לאכול מצה בליל ט"ו בניסן שנאמר: "בְּעֶרְבַת תֹּאכְלוּ מִצֶּת" (שמות יב, יח). ולא התנה אכילה זו בקרבן הפסח אלא היא מצווה בפני עצמה שנוהגת בכל מקום ובכל זמן. זמן המצווה נמשך כל הלילה ולא הגבילו חכמים את זמן אכילת המצה עד חצות כמו בבשר קרבן הפסח מכיוון שרק בקרבן פסח יש איסור אם יאכל לאחר זמנו של איסור נותר, אבל במצה אם יתאחר אינו עובר על לאו ולכן לא הוגבל ורשאי אף לכתחילה לאכול לאחר חצות. אמנם ישנה גם מצוות עשה אחת שעשו בה חכמים הרחקה, שהרי הגבילו את קריאת שמע לכתחילה עד חצות, אולם זה רק בקבלת עול מלכות שמים שהיא מצווה חמורה.¹³⁰ מי שאכל בלילה הזה כזית מצה יצא ידי חובתו, ובשאר ימות החג אכילתה רשות: אם רצה אוכלה ואם לא רצה רשאי לאכול כל מאכלו מאורז, דוחן קליות ופרות בלבד.¹³¹

פז. לפני שאוכל מהמצה מברך שתי ברכות: הראשונה ברכת הנהנין – המוציא, ולאחריה ברכת המצווה – על אכילת מצה.¹³²

פח. אכילת המצה חובה על הכול בין גברים ובין נשים, ומחנכים את

¹²⁹ ו, יב. עמ' שפת, לג; שפט, לה ובהל' שביתת יום טוב ח, יז-יח. עמ' קצח, לח.

¹³⁰ עמ' שסז, ב.

¹³¹ ו, א.

¹³² ח, ז-ח.

הקטנים באכילתה מרגע שיגיעו לגיל שיכולים לאכול פת יאכילום כזית ממנה.¹³³ חולה או זקן שאינו יכול לאכלה שורים לו את המצה במים כדי שיאכלנה ובלבד שלא נימוחה במים.¹³⁴ אין מניעה לשרות את המצה לאחר שנאפתה במים מאחר שאין למים טעם עצמי, ואף מלח מותר להוסיף למים אלו, אבל אם בישל את המצה אפילו במים בלבד, אין יוצא בה ידי חובתו שהרי אין בה עוד טעם פת.¹³⁵ מסיבה זו אין לשרות את המצה במי פירות ודומיהם גם אם אינם משקים שהופכים אותה למצה עשירה, שכן נוסף בה טעם שאינו טעם מצה, אבל שרייתה במים רגילים מבלי לבשלה מאפשרת לאכול את הכזית בקלות גם אם היא ממצות המצויות כיום שהן קשות ותפלות אבל מי מלח עזים הופכת את אכילתן לערבה, ומותר הדבר לכתחילה ואף מצווה מן המובחר.¹³⁶

פ.ט. מי שאכל מצה בלא כוונה כגון שאנסוהו לאכלה יצא גם הוא ידי חובתו, שכן מצוות שמהותן היא עשייה ואינן רק בחשיבה (כמו תפילה לדוגמה) אין הכוונה מעכבת אותן.¹³⁷

צ. מי שנטרפת עליו דעתו מדי פעם ואכל כזית מצה בזמן שהוא שוטה וכעבור זמן מה במשך ליל הסדר התיישבה דעתו וחזר לבריאותו, חייב לאכול מצה שוב לפי שכשאכלה קודם לכן היה פטור מכל המצוות.¹³⁸

דיני הכנת המצה

צ.א. מצת מצווה אינה נעשית אלא מחמשת מיני דגן שכך למדו חכמינו: דברים הבאים לידי חימוץ ונאסרו בפסח מהם נעשית המצה שיוצאים בה ידי חובה, אבל שאר דברים כמו האורז הדוחן

¹³³ ו, י.

¹³⁴ ו, י.

¹³⁵ ו, ו.

¹³⁶ עמ' שעט, כב.

¹³⁷ ו, ג. שופר עמ' תסה, ח.

¹³⁸ ו, ג.

והקטניות אין הנאפה מהם קרוי מצה לפי שאין בהם מושג של חמץ.¹³⁹

צב. מצות וכל מאכל שנעשה מדגנים צריכים שמירה מכל חשש רטיבות מים כדי שלא יבואו לידי חימוץ, שנאמר: "וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הַמִּצּוֹת" (שמות יב, יז).¹⁴⁰ יש שהבינו מכאן שצריך לעשות את המצה עם כוונה מיוחדת לשם המצווה, לדעת הרב קאפח אין הבנתם נכונה שהרי גם חירש שוטה וקטן שאינם יכולים להתכוון יכולים ללוש העיסה ובלבד שיש משגיח מעליהם. כוונת חז"ל רק לשמירה וזהירות מהחמצה גם אם אין מחשבה וכוונה מיוחדת עמה. עם כל זה המנהג היה לאפותן על דעת שהן למצווה.¹⁴¹ כל מצה שנאפתה כדין אפילו אם התכוונו לעשותה שלא לשם המצווה, עדיין מצה גמורה היא ויוצאים בה ידי חובתם. לכן אין לחשוב שאפשר לאכלה בערב פסח.¹⁴²

צג. מנהגנו לשמר את המצה של הברכה משעת הקצירה, והיו מקפידים לקצרה לאחר חצות היום כשכבר אין עליה שום חשש לחות מטל הלילה. בדרך כלל היו קוצרים אותה בחודש תשרי ומצניעים אותה בכדי חרס במקום קריר כשמערבים בהם אפר מנופה ונקי כדי שלא יתליעו.¹⁴³ אין הכרח שהחטים יהיו שמורות משעת הקצירה, שהרי גם הלוקח חיטה מן השוק ומשמרה מעת הקנייה עשה בה שימור ואפילו שמרה רק משעה שנתן בה מים עדיין נחשבת כמצה שעשה בה שימור מחמץ. מובן שמדובר דווקא בקמח שניפר עליו מצורתו שלא נרטב.¹⁴⁴ שאר המצות שאינן לאכילת המצווה היו נעשות מחיטה מובחרת שקנו בראשית החורף והונחה במקום מוצנע. לפני הטחינה היו בוררים ומנקים את החיטה מכל תערובת

¹³⁹ ו, ד.

¹⁴⁰ ה, ט.

¹⁴¹ עמ' שמג, טז.

¹⁴² עמ' שמד, טז.

¹⁴³ עמ' שמד, יז. הליכות תימן עמ' 14.

¹⁴⁴ עמ' שמד, יז.

- זרה ואף חיטה שבורה היו מסלקים מחשש שנשברה על ידי עכבר שכרסמה ורוקן עלול לגרום החמצה.¹⁴⁵
- צד. המצה שאוכלים לשם המצוה צריכה להיות "לחם עני" (דברים טז, ג), לכן אין לערב בה משקה שישביח את טעמה לא בלישה ואף לא בקיטוף הבצק (כשמרטיב ידו כדי לבצוע את הבצק לגודל המתאים ואף על פי שבפעולה זו המשקה לא נכנס לתוך הבצק אלא רק מרוח מעליו).¹⁴⁶ המצה העשירה כשרה לאכילה בפסח וכל החסרון בה הוא שאי אפשר לקיים בה את מצוות אכילת מצה של ליל הסדר.¹⁴⁷ לדעת הרמב"ם ארבעה משקים בלבד משביחים את העיסה להיות "מצה עשירה": יין, שמן, דבש וחלב. משקים אחרים, אפילו אם הם מי פירות אחרים, אינם מונעים מהמצה להיקרא "לחם עוני". תוספות אחרות כגון שומשום וקצח גם הן מותרות בין שהוסיפן מעל פני המצה ובין שעירבן בבצק עצמו ואין היא נעשית "מצה עשירה" בכך אלא נקראת "מצה מתובלת". גם מלח מותר לתת בעיסה וכן נהגו מבלי לחשוש שמא יחמם את העיסה שכן הכלל ש"מליח כרותח" נאמר דווקא במליחה מרובה שבה המאכל כבר אינו נאכל מחמת מלחו, וכן לא נאמר שהמלח גורם לחום אלא שהוא מבליע ומפליט טעם כמו שעושה פעולת החום.¹⁴⁸
- צה. מצה שנילושה במי פירות בלבד ואינם מארבעת המשקים שמשביחים את העיסה, לדעת הרמב"ם כשרה למצת מצווה ויוצאים בה ידי חובה, אף על פי שאינה יכולה לבוא לידי חימוץ בלא מים, מאחר שמין הקמח ראוי להחמיץ והשימור נעשה בכך שהוא חייב להקפיד שלא תתערב בה טיפת מים כלשהי.¹⁴⁹
- צו. כפי שראינו למעלה, בשאר ימי השנה כדי לסלק את קליפת

¹⁴⁵ הליכות תימן עמ' 15.

¹⁴⁶ ה, כ.

¹⁴⁷ עמ' שנט, לז.

¹⁴⁸ עמ' שנח, לו-לז.

¹⁴⁹ ו, ו. עמ' שעג, יג.

גרעיני החיטה מרטיבים תחילה את החיטה במים כדי שהקליפה תיפרד מהגרעין, והתפשט המנהג שלפסח אין עושין זאת. גם מנהג תימן היה שלא ללתות את החיטים במים אולם מצאו דרך כשרה לסילוק הקליפה בכך שטמנו את חיטי המצה השמורה ואת החיטים הנאכלות בעשבים ששמים "חרמל", מימי העשבים האלה נחשבים למי פרות ולכן אין בהם חשש חימוץ ורטיבותם מאפשרת את הסרת הקליפה מגרעין החיטה. קטיפתם הייתה נעשית ביום בהיר שלא קדם לו יום גשום ולאחר חצות היום כדי לוודא שלא נותר עליהם מטל הלילה.¹⁵⁰

צ. מנהגנו שלפני נתנית הקמח לקדרת הלישה אומרים ביטול למה שיחמיץ בלשון זו: "מה שישפך או יתפזר יהא כעפר". זאת אף כי נהגו זהירות עצומה שלא אפשרה שיקרה דבר כזה שדבר מה יחמיץ.¹⁵¹

צח. לצורך לישת בצק בפסח אין משתמשים במים חמים, ואפילו מים שנשאבו בו ביום אין לשים בהם אלא רק במים שנשאבו מאתמול ולנו לאחר שאיבתם. מי שעבר ולש במים שלא לנו או שהתחממו, הפת אסורה.¹⁵² ונהגו שמלינים את המים בלילה בכך שמניחים אותם במקום קריר ובקדרות חרס ששומרות על המים צוננים.¹⁵³ אין ללוש בפסח עיסה גדולה שמא תחמיץ, ושיעור עיסה גדולה משיעור הפרשת חלה (נפח של 43.2 ביצים בינוניות שמשקלו כ־1600 גרם קמח)¹⁵⁴ ומעלה. עבר ולש יותר משיעור זה, לא נאסרה הפת.¹⁵⁵ כך היה מנהג תימן בין ביום טוב ובין בחול המועד שבכל פעם לשו פחות משיעור חלה ואחר האפייה צירפו הכול בסל אחד כדי שיתחייבו בהפרשה והפרישו מן האפוי חלה. בכך

¹⁵⁰ עמ' שלה, ב. עמ' שמב, יד. הליכות תימן עמ' 15.

¹⁵¹ עמ' שח, כד.

¹⁵² ה, יא.

¹⁵³ עמ' שנא, כא.

¹⁵⁴ הלכות עירובין עמ' תרנ-תרנב.

¹⁵⁵ ה, יא-יב.

גם עקפו את הבעיה שמתעוררת בעיסה טמאה שהפרשה ממנה תביא לידי החמצה, שהרי אסור לאפות ביום טוב בצק שלא יאכלו ממנו וכן אסור גם לשֵרפה.¹⁵⁶

ק. אין ללוש מחוץ לבית באור השמש, וביום מעונן (שבו אור השמש מתפזר) אפילו במקום מוצל אין ללוש. מרגע שהחלו ללוש אין להתעסק בעיסוק אחר שאינו נוגע לעשיית המצה. בדיעבד אם לשו עיסה תחת השמש לא נאסרה הפת.¹⁵⁷

קא. אישה יכולה לכתחילה לאפות מצה לבדה.¹⁵⁸ אבל כשֵלשה ואופה בעצמה, היא צריכה שיהיו לה שני כלים עם מים, אחד לצורך הקיטוף (חיתוך הבצק לחתיכות בגודל מתאים) ואחד שתצנן בו את היד שמדביקה את הבצק בתנור. בדיעבד אם לשה מבלי שציננה את ידיה לא נאסרה הפת.¹⁵⁹

קב. מים שרוחצים בהם אחרי הלישה את הידיים ואת הקערות, וכן המים שלקחו מהם בשעת הלישה צריך לשפכם במקום מדרון כדי שלא יתאספו במקום אחד ויחמיצו.¹⁶⁰

קג. בצקות שנילושו מקמח עם מים שלנו ולא עבר עליהן זמן שיכולות להחמיץ מרגע נתינת המים ועד שנאפו אך שום אדם לא השגיח עליהן בצורה ברורה, הן הנקראות "בצקות של גוים"¹⁶¹ והן כשרות לאכילה בפסח אבל אין מקיימים בהן מצוות אכילת מצה שכן אין הן "מצה משומרת".¹⁶²

קד. אין צורך להדר ולאפות את המצה דווקא בערב פסח אחר חצות היום שהרי להלכה אין אנו משווים בהיקש את המצה לקרבן פסח, ומשמע מדברי חז"ל שהיו אופים בליל החג. אמנם מנהג

¹⁵⁶ עמ' שנ, כ. שביתת יום טוב ג, ט.

¹⁵⁷ ה, יב.

¹⁵⁸ עמ' שנב, כד.

¹⁵⁹ ה, יב.

¹⁶⁰ ה, טז.

¹⁶¹ ח, יד.

¹⁶² עמ' שמד, יז.

תימן היה לאפותה בערב החג אחר חצות היום אולם רק כדי שתיאכל בערב חמה וטרייה, ובלילה השני הייתה נאפית לאחר צאת הכוכבים משום שאין יום טוב מכין לחברו.¹⁶³

קה. אין לאסור אפיית המצה בתוך הפסח שהרי יש בכך מצווה, ורמז נתן לדבר הרב יחיא קאפח זצ"ל, שהרי התורה כתבה את היתר עשיית מלאכת אוכל נפש דווקא בפסח, ואף שייתכן שהדבר רק בגלל היותו החג הראשון בכל אופן יש כאן גם רמז שלא יימנעו מחשש החמץ לאפות מצה חמה וטרייה ולא יפגעו בכבוד סעודות החג לאכלן מפת יבשה.¹⁶⁴

קו. אפה מורסן או סובין לבדם אין יוצאים בהם, אבל קמח עם הסובין שלו או המורסן שלו שעשה מהם מצה יוצא בהם ידי חובה. ניפה הקמח ועשהו סולת נקייה ביותר אף על פי שהשפיחה ניפוי זה עדיין היא נחשבת "לחם עוני" ויוצא בה ידי חובה.¹⁶⁵

קז. אין הקפדה על דרך אפיית המצה אלא בין שאפאה בתנור או מחבת, בין שהדביק הבצק ואחר כך חימם המחבת או שהקדים החימום ואחר כך הדביק הבצק ואפילו אפאה בקרקע (שהוסקה בגחלים תחילה) בכולן הוא יוצא ידי חובתו.¹⁶⁶

קח. אין המצה חייבת אפייה גמורה ובלבד שאם פורסה כבר אין חוטים של בצק נמשכים ממנה, ויוצאים בה ידי חובה.¹⁶⁷

קט. מי שעירב חיטה ואורז ועשה מהם עיסה, אם יש בה טעם דגן ללא טעם אורז יכול לצאת באכילתה ידי חובה, ובתנאי שיש בתערובת זו כזית מהחיטה בכדי אכילת פרס ויאכל ממנה כמות של שלוש ביצים שבכך נמצא שאכל כזית מהחיטים בלי שהפסיק באכילתן יותר משיעור אכילת שלוש ביצים.¹⁶⁸

¹⁶³ עמ' שסז, ג.

¹⁶⁴ שביתת יום טוב, עמ' יד, טו.

¹⁶⁵ ו, ו.

¹⁶⁶ ו, ו.

¹⁶⁷ ו, ו.

¹⁶⁸ ו, ה. עמ' שעד, טו.

ק.י. מצה שאסורה באכילה כגון שהיא טבל או מעשר ראשון שלא ניטלה תרומתו או שגזלה, אין האוכלה יוצא בה ידי חובת אכילת מצה. זה הכלל: כל שמברכים עליו ברכת המזון¹⁶⁹ יוצא בה ידי חובתו וכל שאין מברכים עליה ברכת המזון אין יוצא בה ידי חובתו.¹⁷⁰

קיא. כוהנים יוצאים ידי חובתם במצה של חלה ותרומה אף על פי שאינה ראויה לכל אדם. בירושלים יוצא אדם ידי חובתו במצה של מעשר שני אבל לא במצה של ביכורים מפני שנאמר: "בכל מושבת־יְכֶם תֹאכְלוּ מִצֹּת" (שמות יב, כ) – צריכה המצה שתהיה ראויה להיאכל בכל המושבות ואין לביכורים היתר בכל המושבות אבל מעשר שני יכול להיאכל בכל מקום אם יפדהו.¹⁷¹

קיב. מספר הלכות למדנו בהיקש (= השוואה) בין חלה למצה ששתיהן נקראו בתורה "לחם": בחלה נאמר "באֲכֹלְכֶם" – אכילה שלכם דווקא¹⁷², וממנה למדנו שעיסה שנאפתה לכלבים או לקרבן בלבד אין יוצאים בהן. כלומר: מי שאפה מצה כדי להאכיל את הכלבים שלו, אם היא נעשתה גם לאכילת אדם כגון שהרועים אינם נמנעים לאכול ממנה יכול לצאת בה ידי חובתו, אבל אם אין אדם שאוכל ממנה, מאחר שלא נעשתה לאכילת אדם, אין היא משומרת לשם מצה ואין יוצאים בה ידי חובה.¹⁷³ בדומה לזה, מי שאפה מצות לצורך הקרבת קרבן תודה או קרבן נזיר אינו יכול לצאת בהם ידי חובה שכן שמר שלא יחמיצו בגלל מצווה אחרת, מצוות הקרבן, ונאמר: "וְשִׁמְרֶתֶם אֶת הַמִּצְוֹת" (שמות יב, יז) מצה שמשמרת לעניין מצה, אבל כשעשאו כדי למכרן בשוק למי שרוצה להקריב קרבן יכול לצאת בהן ידי חובה, שהרי העושה כדי

¹⁶⁹ ראה הלכות ברכות א, יט-כ.

¹⁷⁰ ו, ז.

¹⁷¹ ו, ח.

¹⁷² עמ' שעה, טז.

¹⁷³ ו, ה.

למכור בדעתו שאם לא ימכרן יאכל אותן בעצמו ונמצא שעשאן
ושמרן גם לשם מצה.¹⁷⁴

ק"ג. כל פת שאין מפרישים ממנה הפרשת חלה אין יוצאים בה חובת
אכילת מצה, והם העיסות שמתבשלות במרק כגון האטריות או
הסופגנים והדובשנים ודומיהם¹⁷⁵ בכולם אין יוצאים ידי חובה.¹⁷⁶

מרור

ק"ד. מצוות עשה לאכול את בשר קרבן הפסח על מצה ומרורים, לכן
בימינו שאין לנו קרבן פסח אכילת המרור אינה מהתורה אלא
מדברי סופרים שתיקנו לאכול את המרור גם כשהוא לבדו ללא
קרבן הפסח.¹⁷⁷

קט"ו. מרורים האמורים בתורה הם רק חמישה מיני ירק ששם מרור:
החזרת (חסה), העולשין (הנדבא), התמכה (סריס), החרחבינה
(קֶרְצֵעָה) והמרור (חזרת מדברית מרה). המצווה היא לאכול מהם
כזית. אם אוכל מהעלים צריך להקפיד שיהיו לחים, אבל אם
אוכל את הקלח שלהם ניתן לצאת ידי חובה גם בקלח יבש. קלח
הוא דווקא החלק שעולה מעל פני האדמה וממנו יוצאים הענפים
והעלים, אבל החלק שנמצא מתחת לאדמה הוא השורש ואינו
קלח וכן היוצאים ממנו אינם נקראים קלח אלא נימין ובשניהם
אין יוצאים ידי חובה.¹⁷⁸

קט"ז. צמח מר אחר אינו מועיל למצוות המרור, ואפילו אם מכנים
אותו באחד משמות המרור, שכן מסורת חז"ל נאמרה רק על
חמישה צמחים אלו. גם הסימנים שנתנו חכמים למרור במסכת
פסחים (לט, א) לא נאמרו כדי שיוסיפו מינים נוספים שדומים

¹⁷⁴ ו, ט.

¹⁷⁵ ראה הלכות בכורים ו, יב-יג ופירוש המשנה חלה א, ו.

¹⁷⁶ עמ' שעח, כ.

¹⁷⁷ ז, יב.

¹⁷⁸ עמ' תג, לו.

למרור אלא מטרותם הייתה רק לסייע באימות זהותם של המינים הידועים.¹⁷⁹

ק"י. מרורים ששלקם, בישראל או כבשם, אין יוצאים בהם ידי חובה.¹⁸⁰

חרוסת

ק"ח. החרוסת שמטבלים בה גם היא מצווה מדברי סופרים, זכר לטיט שעבדו בו אבותינו במצרים. ומהי החרוסת? לוקחים תמרים, גרוגרות או צימוקים, לשים אותם עם חומץ ותבלינים כמו טיט שנעשה עם תבן, ומביאין אותה אל השולחן בליל הסדר.¹⁸¹ המהדרים בתימן פיזרו עליה גרגרי כמון שלמים כדי שתיראה כתבן בטיט.¹⁸²

ק"ט. אין מברכים על החרוסת אף על פי שהיא מצווה, משום שהיא תמיד טפלה: לירק, למצה או למרור, אבל אם אינם מצויים ויש לאדם רק חרוסת יברך עליה לפני אכילתה גם ברכת המצווה – "על אכילת חרוסת".¹⁸³

ק"כ. תקנת חכמים לטבל את הירק והמרור בחרוסת נועדה לדעת הגאונים למנוע את חשש התולעים, שכן החומץ שבחרוסת ימיתם ואז יישמטו מהירק. מכיוון שמדובר בחשש בלבד ואנו בודקים את הירקות לפני אכילתם, לכן אין לאסור את המשקע שנשאר בקערת החרוסת והוא נשאר בחזקת כשרות ומותר לאכול את כולו.¹⁸⁴ כשמטבל את המרור בחרוסת לא ישהה אותו שפן אכילת המרור מצווה מדברי סופרים ולכן צריך שטעמו יישאר ניכר.¹⁸⁵

¹⁷⁹ עמ' תג, לו.

¹⁸⁰ ז, יג.

¹⁸¹ ז, יא.

¹⁸² עמ' תב, לד.

¹⁸³ עמ' תא, לג.

¹⁸⁴ עמ' תו, ד.

¹⁸⁵ ה, ח.

אפיקומן

קכא. תיקנו חכמים שתהיה סוף אכילת סעודת הלילה הזה מהמצה ולא יאכל אחריה כלום. אפילו מי שאכל קליות ואגוזים יקפיד לאכול אחריהם כזית מצה.¹⁸⁶ לכן לא ישתה יין חוץ מהכוסות שתיקנו חכמים, ולא משקה אחר חוץ מהמים שרשאי לשתות מפני שאין להם טעם מיוחד משל עצמם.¹⁸⁷

סיפור יציאת מצרים

קכב. מצוות עשה מן התורה לספר בליל הסדר (ליל ט"ו בניסן) בנסים והנפלאות שנעשו לאבותינו במצרים, שנאמר: "זְכוֹר אֶת הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יָצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (שמות יג, ג) וצריכה הזכירה להעשות בדיבור הפה כמו במצוות זכירת השבת. זמן המצווה דווקא בליל זה שנאמר: "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעֵבוֹר זֶה" (שמות יג, ח), כלומר סיפור הנס לבנים צריך להיות כשהמספר יכול להצביע על המצה והמרור שמונחים לפניו ולספר שבעבורם עשה לנו הקב"ה את נסיו.¹⁸⁸

קכג. נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים כשם שהן חייבות בקידוש היום, ולכן יכולה אישה להוציא ידי חובה את בעלה ובניה הגדולים גם בקריאת הדברים המעכבים את המצווה כמו "פסח, מצה ומרורים..."¹⁸⁹.

קכד. אף על פי שנאמר בפסוק "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ" חייב במצווה זו גם מי שאין לו בן, ואפילו חכמים גדולים שמכירים את הסיפור כולו חייבים להוסיף ולספר ביציאת מצרים, וכל המאריך לספר בדברים שאירעו ושהיו הרי זה משובח.¹⁹⁰

קכה. אף על פי שהגבילו חכמים את מצוות אכילת הפסח עד חצות

¹⁸⁶ ו, יא.

¹⁸⁷ ת, י. עמ' שפו, לא.

¹⁸⁸ ז, א.

¹⁸⁹ עמ' שצא, ג על פי ספר המצוות חתימת העשין.

¹⁹⁰ ז, ב.

(הלכות קרבן פסח ח, טו), לא הגבילו את שאר מצוות הלילה: אכילת מצה מרור וסיפור יציאת מצרים וזמנם כל הלילה כולו.¹⁹¹ קכו. מי שיש לו בנים מצווה לספר להם גם אם לא שאלוהו שנאמר "והגדת", וישתדל להתאים את דבריו ליכולת הבנתו של הבן: אם היה קטן או טיפש ידגים לו שכולנו היינו עבדים כמו עבד שהוא מכיר, ובלילה הזה פדה אותנו הקב"ה ויצאנו לחירות. היה לו בן גדול וחכם יודיעו מה שאירע לנו במצרים ונסים שנעשו לנו על ידי משה רבנו.¹⁹² ומכל מקום עדיף שיהיו דברי האב כמענה לשאלת הבן, שנאמר: "והיה כי ישאלך בנך", כדי שהבן יקשיב ויתעניין יותר בתשובה הנאמרת לו, ולצורך זה צריך לעשות שינוי בלילה הזה שיביא את הבנים לשאול "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות" ויוכל להשיבם ולספר על ייחודו של לילה זה. יש שנהגו לשנות על ידי חלוקת קליות ואגוזים לילדים, זו גם הסיבה שבגללה סילקו את השולחן המוכן לאכילה לפני שהחלו לאכול והכול כדי לעורר את הילדים לשאול ולהתעניין במה שנעשה. אצלנו, שהשולחן בדרך כלל גדול, במקום לסלקו מכסים אותו לאחר טיבול ראשון ובכך מתעוררים הילדים לשאול מדוע עושים כך. המנהג של חטיפת המצה זה מיד זה אינו מנהג של שטות אלא הכוונה לכך שבזמן בציעת הפת בימים רגילים מניחים לפני כל אחד חתיכה מהפת ובבית האבל נותנים לתוך ידי האבלים.¹⁹³ בליל הסדר עושים שינוי בכך שהבוצע מושיט לפני כל אחד מהמסובים וכל אחד מהם ממחר להוציא מיד המגיש לו. וכל שינוי שעושה מטרתו כדי שישאלו הילדים.¹⁹⁴ קכז. גם כשאין ילדים או שעדיין אינם שואלים עדיף שסיפור יציאת מצרים יהיה בדרך של שאלה ותשובה כגון שאשתו תשאל והוא יענה או שישאלו זה את זה ואפילו כשהם כולם חכמים יעשו

¹⁹¹ עמ' שצ, א.

¹⁹² ז, ב.

¹⁹³ הלכות ברכות ז, ה, עמ' תרא, ט.

¹⁹⁴ ז, ג. עמ' שצב, ט.

כך, ואפילו אם הוא לבדו, ישאל את עצמו מה נשתנה הלילה הזה וישיב לעצמו.¹⁹⁵

קכח. כשמישיב ומספר ביציאת מצרים צריך להתחיל בגנות ולסיים בשבח, כלומר שיפתח בתיאור מצבנו השפל שהיה בתחילה וכיצד העלנו הקב"ה ממנו למצב נעלה ומשובח, כדי שיוכל לסיים בהודאה לה' על ידי מזמורי ההלל. תיאור זה של ישועת ה' נעשה בצורה כפולה: גם תיאור הצד הרוחני שבתחילה היה שפל מכיוון שאבותינו בימי תרח ולפניו היו כופרים וטועים אחרי ההבל ועבודה זרה וקירבנו הקב"ה לייחודו ועבודתו, וגם תיאור הצד הגשמי שבו היינו בתחילה במצב שפל של עבדים מעונים לפרעה במצרים ועשה לנו הקב"ה נסים ונפלאות עד שהוציאנו לחירות. נהגו להמשיך ולקרוא תיאור תהליך זה בסגנונו של מדרש חכמים שמרחיב את הרמז בפסוקי מקרא ביכורים (ארמי אבד אבי... דברים כו, ה), וכל המוסיף ומאריך בדרשות אלו הרי זה משובח.¹⁹⁶

קכט. כל מי שלא אמר שלושה דברים אלו בליל הסדר לא יצא ידי חובתו: פסח, מצה ומרורים. פסח על שם שפסח המקום ברוך הוא על בתי אבותינו במצרים שנאמר: "וְאֶמְרָתֶם זָבַח פֶּסַח הוּא לַה'" (שמות יב, כז), מרורים על שם שמיררו המצרים את חיי אבותינו במצרים, מצה על שם שנגאלו.¹⁹⁷ נמצא שההגדה צריכה לכלול לפחות את שני סוגי הגנאי שנגמר בשבח, מדרש חכמים על פרשת "ארמי אבד אבי" ואמירת שלושת הדברים הללו.¹⁹⁸

להראות עצמו

קל. בכל דור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים כמו שנאמר: "וְאֹתָנוּ הוֹצִיא מִמִּצְרַיִם" (דברים ו,

¹⁹⁵ ז, ג.

¹⁹⁶ ז, ד. עמ' שצג, י.

¹⁹⁷ ז, ה.

¹⁹⁸ עמ' שצד, יז.

כג). ציווי זה נזכר גם בניסוח אחר שנאמר בכמה מקומות: "וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ" (דברים ה, יד; דברים טו, טו; דברים טז, יב; דברים כד, יח; דברים כד, כב), ורצונו לומר כאילו היית בעצמך עבד ויצאת לחירות.¹⁹⁹ כלומר צריכה שמחתנו להיות בולטת ומורגשת כלפי חוץ ולא רק במסתרי הלב.²⁰⁰ בשל חובה זו תיקנו חכמים שתי תקנות: החובה לשתות ארבע כוסות יין וחובת ההסבה.

חובת ארבע כוסות יין

קלא. חובה על הכול לשתות בלילה הזה ארבע כוסות של יין לא פחות! וחובה זו גם לאנשים וגם לנשים, ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו גבאי הצדקה מארבע כוסות, ששיעור כל אחת מהן – רביעית (79 גרם).²⁰¹

קלב. לדעת הרב קאפח אין חובת חינוך במצווה זו לפי שהיין מזיק לילדים, אבל מבוגרים שחייבים במצוות אף אם יש להם צער משתיית היין ואפילו בצער של כמה ימים חייבים לקיים מצוות חכמים ולא יקלו ראש במצוותם עם כל מיחוש קל.²⁰²

קלג. כל אחת מהכוסות צריכה להיות מזוגה במים כדי שתהיה שתיית ערבה, וכמות המים שמוזג בה את היין תלויה בחוזק היין ובהרגלו של השותה, אבל לא יפחות בארבעתן מרביעית יין חי (25%). שתאן ללא מזיגת מים יצא ידי ארבע כוסות אבל לא יצא ידי חירות,²⁰³ שכן אף על פי שרשאי לשנות את כמות המזיגה אבל אינו רשאי לבטלה לגמרי, שהרי אפילו גרגונים אינם שותים יין חי. ואפילו יין דליל או ענבים שסחטם צריכים מזיגה כלשהי.²⁰⁴ קלד. שתאן מזוגין בבת אחת כלומר בכוס אחת גדולה, יצא ידי חירות,

¹⁹⁹ ז, ו.

²⁰⁰ עמ' שצד, יח.

²⁰¹ ז, ז. הלכות עירובין עמ' תרנב.

²⁰² עמ' שצה, יט.

²⁰³ ז, ט.

²⁰⁴ עמ' שצה, כו-כו על פי הל' ממרים ז, ד.

שהרי שתה את הכמות שקבעו חכמים, אבל לא יצא ידי ארבע כוסות שהרי הקפידו חכמים על מספר הכוסות. ולכן אם מזג את אותה כמות יין לכוס של רביעית ושתה ממנה ארבע פעמים זו אחר זו, אף על פי שלא עשה כתקנת חכמים, יצא אף ידי ארבע כוסות,²⁰⁵ וכן מי ששתה מכל כוס רק רובה של הכוס בלבד יצא ידי חובתו.²⁰⁶ קלה. אין יוצאים בלילה זה בכוס גדולה שהמקדש יִשקה ממנה לכל בני חבורה, שהרי תיקנו חכמים שכל אחד מהמסובים צריך בלילה זה כוס לעצמו לבדו ובה ישתה ארבע פעמים.²⁰⁷

קלו. על כל כוס מארבע כוסות אלו מברך ברכת הגפן בנפרד. על כוס ראשונה אומר קידוש היום, על השנייה קורא את ההגדה, על השלישית מברך ברכת המזון, ועל הרביעית גומר את ההלל ומברך ברכת השיר.²⁰⁸ הצורך לברך שוב ושוב על הגפן אינו בגלל היסח הדעת שהרי טעם זה שייך רק בנטילת ידיים לסעודה בלבד, ולא לברכות הנהנין שהרי אין אנחנו חוזרים על ברכת האדמה בשביל המרור אלא סומכים על מה שבירכנו על הירק הראשון שלפני ההגדה (כרפס), אלא שכשתיקנו חכמים ארבע כוסות תיקנון כארבע מצוות שכל אחת עומדת בפני עצמה ולכן תיקנו הגאונים שיברך על כל אחת מהן בנפרד כדין הנמלך בדעתו. אף על פי שכאילו נמלך על כל אחת מהן בנפרד, ברכה אחרונה אין צריך לברך על כל אחת מהן שכן הוא נשאר קבוע במקומו ולכן על שתי כוסות ראשונות יצא בברכת המזון ועל שתי האחרונות יכול לסמוך בברכה אחרונה שתבוא בסוף הערב ואין לחשוש שמא יעבור שיעור עיכול שכן שיעור זה נאמר רק למי ששכח לברך משום שניתק ונעקר מקביעותו.²⁰⁹ מנהגנו שלאחר שתיית כל כוס, אם נשאר בה מעט יין אין מוסיפים עליו אלא שופכים אותו,

²⁰⁵ עמ' שצח, כח.

²⁰⁶ ז, ט.

²⁰⁷ עמ' שצט, כט.

²⁰⁸ ז, י.

²⁰⁹ עמ' שצט, ל.

ומוזגים יין חדש לאחר שרוחצים את הכוס שפן כולן נחשבות לכוסות של ברכה.²¹⁰
 קלז. הרוצה לשתות עוד יין בין ארבע הכוסות רשאי חוץ מאשר בין הכוס השלישית לרביעית.²¹¹

חובת ההסבה

קלח. כשסועד אדם בליל הסדר צריך שיאכל וישתה כשהוא מסב דרך חירות, כדרכם של המלכים והאנשים החשובים, ואפילו עני שבישראל לא יאכל בלילה זה עד שיסב.²¹²
 קלט. אישה אינה צריכה הסבה אבל אם היא אישה חשובה צריכה להסב. קדמונינו פירשו שאישה חשובה היא אישה שמדקדקת על עצמה גם בשאר ימות השנה וזהירה ומחמירה על עצמה גם בשאר דקדוקים שאינה חייבת בהם.²¹³
 קמ. בן אצל אביו והשמש (משרת ומלצר) בפני בעל הבית צריכים הסבה, אבל תלמיד בפני רבו אינו מסב אלא אם כן נתן לו רבו רשות.²¹⁴ ונראה שדווקא ברבו מובהק יש איסור, אבל ברב שאינו מובהק חייב התלמיד להסב.²¹⁵
 קמא. כיצד נעשית ההסבה? בהישענות על ידו השמאלית, אבל על ידו הימנית אינה נקראת הסבה, וכן הישענות על עורפו או על פניו אינה הסבה. ואימתי חובה לעשותה? בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבע כוסות היין שחייב בהן, ואם הסב גם בשאר אכילתו ושתייתו הרי זה משובח,²¹⁶ ואפילו באכילת הכזית מרור.²¹⁷

²¹⁰ עמ' תיא, טז.

²¹¹ ז, י.

²¹² ז, ז. עמ' שצד, יט.

²¹³ עמ' שצו, כב.

²¹⁴ ז, ח.

²¹⁵ עמ' שצו, כג על פי תלמוד תורה ה, ט.

²¹⁶ ז, ח.

²¹⁷ עמ' שצו, כה.

סדר עשיית מצוות ליל הסדר

קמב. מנהגים שונים קיימים בעם ישראל בעניין סידור השולחן ומהבחינה ההלכתית אינם מעלים ואינם מורידים, אצל הרמב"ם לא נמצא סדר קבוע למקומם של המצה והמרור, ויש שהשתמשו בשולחן גדול ויש בשולחנות קטנים ולכן יש שהביאו את השולחן לפני הקידוש ויש שהביאוהו רק לאחר הקידוש. מנהג תימן היה שכל השולחן כקערה אחת והירקות ערוכים סביב לאורך כל שפתו, והבאתו וסילוקו של השולחן נעשים על ידי כיסויו במפה או הסרתה.²¹⁸

קמג. פותחים בהבאת כוס הקידוש, ובשונה משאר שבתות וימים טובים מביאים כוס לכל אחד ואחד. מברך עליה גדול הבית ברכת הגפן, קידוש היום וזמן, ושותה (אם חל במוצאי שבת סימן הברכות: יקנה"ז²¹⁹).

קמד. מברך על נטילת ידיים ואחר כך נוטל ידיו.²²⁰

קמה. מביאים שולחן ערוך שעליו: מרור וירק נוסף. מצה וחרוסת, גופו השלם של כבש הפסח ובשר קרבן החגיגה. בזמן הזה מביאים לשניהם זכר: שני מיני בשר.²²¹ המנהג הוא שאחד יהיה צלוי זכר לפסח והשני מבושל זכר לחגיגה. ויש שהקפידו להביא את שניהם צלי כפי שנאמר בשאלת "מה נשתנה" שבמשנה הלילה הזה כולו צלי! לכן היו עושים אחד מצאן זכר לפסח והשני מבקר זכר לחגיגה, ורוב העם נהגו להביא בשר וביצה.²²²

קמו. לוקח ירק שאינו מרור מברך עליו "בורא פרי האדמה" ומכוון לפטור גם את המרור שיאכל בהמשך הלילה, מטבל את הירק

²¹⁸ עמ' תד, א. אגדתא דפסחא עמ' 14-15.

²¹⁹ הלכות שבת כט, כב.

²²⁰ עמ' תיא, יז.

²²¹ ח, א.

²²² עמ' תה, ג.

בחרוסת ואוכל ממנו לפחות כזית, וכך עושים גם שאר המסובים. ואין מברכים כעת ברכה אחרונה על אכילה זו.²²³

קמז. עוקרים את השולחן (מלפני קורא ההגדה לבדו) ומביאים כוס שנייה. הבן שואל וקוראים "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות", בזמן שהיה קרבן היו שואלים חמש שאלות: על הטיבול הכפול (כמו טיפול – ההתעסקות באכילת ירקות²²⁴), על המצה ללא חמץ, על המרורים, על הבשר שבא רק צלוי, ועל החובה להסב. בזמן שאין קרבן יש רק ארבע שאלות ללא השאלה על הבשר הצלוי.²²⁵

קמח. פונים לענות על השאלות בכך שהקורא מתחיל בתיאור הגנות והשבח, ממשיך לדרוש בפרשת ארמי אבד אבי (דברים כו, ה),²²⁶ מחזיר את השולחן ואומר: פסח זה שאנו אוכלים... מגביה את המרור בידו ואומר: מרור זה שאנו אוכלים... מגביה את המצה בידו ואומר: מצה זו שאנו אוכלים... בזמננו שאין פסח יאמר: פסח שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית המקדש קיים...²²⁷ ומסיים באמירת: "לפיכך אנו חייבין להודות להלל... ונאמר לפניו הללויה" ואומר את חציו הראשון של ההלל: "הללויה, הללו עבדי ה'..." עד "חלמיש למעינו מים" (תהלים קיג-קיד). וחותם בברכה: "ברוך אתה... אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים והגיענו ללילה הזה לאכול בו מצה ומרורים. [בזמן הזה מוסיף: כן ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום, שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך, ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים שיגיע דמם על קיר מזבחך לרצון] ונודה לך שיר חדש על גאולתנו ועל פדות נפשנו, ברוך אתה ה' גואל ישראל". מברך על הגפן, מסב ושותה את הכוס השנייה.²²⁸

²²³ עמ' תו, ד.

²²⁴ עמ' תח, ז.

²²⁵ ת, ב-ג.

²²⁶ ת, ג.

²²⁷ ת, ד.

²²⁸ ת, ה.

קמט. מברך על נטילת ידיים ונוטל ידיו פעם שנייה, מכיוון שהסיח דעתו בשעת קריאת ההגדה (לפי הרמב"ם הפסק תלוי בהסחת הדעת ולא מחמת החשש לנגיעה במקומות מכוסים או מטונפים).²²⁹
 קנ. לוקח שתי מצות, חולק אחת מהן ומניחה בתוך השלמה. בלילה זה אינו מברך על שתי כיכרות כשאר ימים טובים משום שנאמר במצה: "לחם עני" (דברים טז, ג) ודרכו של עני שאין פתו נאכלת שלמה.²³⁰ הלכה זו שבוצעין על כיכר וחצי נוהגת בכל ימות הפסח בין ביום טוב, בין בשבת ואף בימי חול המועד, שכן הפסוק שאמר "לחם עני" דיבר על שבעה ימים.²³¹

קנא. בזמן שהיה קרבן היה מברך ברכת המוציא, כורך המצה במרור ומברך ברכה שנייה – ברכת המצווה: "אשר קדשנו במצוותיו וציננו על אכילת מצה ומרורים", ולאחר שתי הברכות היה אוכלם. אם היה רוצה, יכול היה להפרידם ולברך על כל אחד מהם בנפרד. לאחר מכן היה מברך "על אכילת הזבח" ואוכל מבשר החגיגה. ולבסוף היה מברך "על אכילת הפסח" ואוכל מגופו של הפסח. ואין ברכות הזבח והפסח פוטרות זו את זו אלא לכל אחת מהן הברכה הראויה לה.²³²

קנב. בזמננו שאין קרבן פותח ומברך שתי ברכות על המצה: תחילה ברכת המוציא, ואחריה ברכת המצווה – "על אכילת מצה", ומטבל בחרוסת, מסב ואוכל. חוזר ומברך "על אכילת מרור", מטבל המרור בחרוסת ואוכל.²³³

²²⁹ ח, ו. עמ' תיב, יח. ראה שם ספקו של הרב קאפח בהגדרת היסח הדעת וכך גם בהל' ברכות עמ' תקצג, נד. לכאורה נראה שההבדל נובע מכך ששיחה ארוכה הכוללת עשיית שינוי לתינוקות כדי שישאלו והדגמות מוחשיות עשויה להביא גם לידי קלות ראש ושחוק ולכן נחשבת הפסק אבל שיחה מיושבת ורצינית אין בה משום היסח הדעת.

²³⁰ ח, ו.

²³¹ עמ' תיב, יט.

²³² ח, ז.

²³³ ח. אינו חוזר על ברפת האדמה למרור שכן ברכת הירק בתחילה פטרתו ואין ההגדה מהווה הפסק כמו שמפסיקה לנטילת הידיים שכן נטילה תלויה

קנג. חוזר וכורך מצה במרור, מטבלם בחרוסת ואוכלם בלא ברכה זכר למקדש.²³⁴

קנד. במצות של תימן היו בכל מצה כמה כזיתות, לכן היה המנהג שהמברך אחז מצה וחצי ובירך המוציא, ולאחר שכולם ענו אמן חילק לכל אחד יותר משני כזיתות. כל אחד אחז חצי ממה שקיבל בשתיקה עד שכולם היו מוכנים כראוי, ואז הוסיף המברך ברכת המצווה "על אכילת מצה", כל אחד טיבל בחרוסת ואכל. החצי השני שימש אחר כך לכורך.²³⁵

קנה. לאחר אכילת המצווה רשאי לאכול ולשתות בסעודה כל מה שירצה אלא שצריך לסיים בטעם המצווה – לפחות כזית מבשר הפסח, ובזמננו שאין קרבן כזית מצה. לאחר מצה זו לא יאכל ולא יטעם כלום כדי שיפסיק וטעם המצווה בפיו.²³⁶

קנו. נוטל ידיו במים אחרונים ומברך ברכת המזון על כוס שלישית שמברך עליה ושותה אותה בהסבה.

קנד. מוזג כוס רביעית וגומר עליה את ההלל עם ברכת השיר שפותחת ב"הללוך", ומנהגנו שמתחילים בנשמת כל חי שגם היא נקראת ברכת השיר, וממשיכים לברכת יהללוך עם חתימתה.²³⁷ בשאר הלילה לא יטעם דבר חוץ מן המים, אבל יכול למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול (תהלים קלו), כוס זו אינה חובה כמו ארבע הכוסות הראשונות.²³⁸ מנהגו של הרב קאפח היה להקפיד על כוס חמישית שכן היא כנגד לשון חמישית שבחמשת לשונות הגאולה – "והבאתי", ויש בה חיבת ארץ ישראל ויישובה וישיבתה.

בהיסח הדעת ולאכילה רק שינוי מקום מחייב ברכה חדשה. עמ' תו, ד. הלכות ברכות ד, ה.

²³⁴ ח, ה.

²³⁵ עמ' תיב, יט.

²³⁶ ח, ט.

²³⁷ על פי פירוש המשנה שם כתב הרמב"ם שהנוסח המשובח הוא לחבר את שתי הברכות לברכה אחת. עמ' תכא, לא.

²³⁸ משמע מניסוח זה של הרמב"ם שיש בה חשיבות ואף מקצת חובה. עמ' תכג, לד.

הרב קאפח היה מסדרם בצורה זו: לאחר ההלל הרגיל היה אומר נשמת וישתבח אך בלי החתימה, היה מברך ברכת הגפן ומכוון בה על כוס זו לבדה. שותה אותה בהסיבה, ומוזגים כוס חמישית, עליה אומרים הלל הגדול ומברכים יהללוך עם חתימה. מברך ברכת הגפן ושותה בהסיבה, ומסיים בברכה אחרונה "על הגפן ועל פרי הגפן".²³⁹

קנח. רשאי אדם לגמור את ההלל גם במקום אחר מהמקום שסעד בו.²⁴⁰

דינים שונים

בליעה

קנט. בליעה גם היא נחשבת לאכילה,²⁴¹ לכן מי שבלע מצה יצא ידי חובת אכילת מצה וכן הבולע מרור יצא ידי חובת אכילת מרור גם אם לא טעם מרירות כלשהי מכיוון שהחובה אינה להרגיש את המרירות אלא לאכול את הירק ששמו מזכיר את המרירות. זו הסיבה שניתן לצאת לכתחילה בחזרת שהיא החסה,²⁴² אף על פי שידוע שאין בה מרירות כשהיא צעירה וגם אז יוצאים ידי חובה באכילתה. הדרישה שיהיה טעם מרור נאמרה רק נגד השהיית המרור בחרוסת, שבכך המרור כאילו נכבש והוא דומה למבושל שאין בו עוד טעמו הטבעי אבל לא שנדרש למרור טעם מר דווקא.²⁴³

קס. הבולע מצה ומרור כאחד יצא ידי חובת אכילת מצה בלבד אבל

²³⁹ עמ' תכא, לג.

²⁴⁰ ח, י.

²⁴¹ ראה מאכלות אסורות יד, ג שהדבר הקובע הוא הנאת גרונו.

²⁴² בירושלמי ב, ה משמע שאף יש בה הידור שכמוהו היו המצרים בתחילה היו מתוקים לישראל וסופם שמיררו את חייהם.

²⁴³ ו, ב. עמ' שסט, ח.

חובת אכילת מרור לא יצא, שכן המרור טפל למצה ומתבטל אל המצווה העיקרית.²⁴⁴
 קסא. בלע אותם כשהם עטופים בסיב וכדומה לא יצא ידי חובת אף אחד משניהם.²⁴⁵

יום טוב שני של גלויות

קסב. בחוץ לארץ בליל יום טוב שני של גלויות חוזרים ועושים כסדר הלילה הראשון: מברכים וקוראים את ההגדה על ארבע כוסות יין וכך בכל שאר הדברים עושים כמו בלילה הראשון.²⁴⁶

אכילת צלי

קסג. בכל המקומות אין לאכול בליל הסדר שה שניצלה כולו כאחד כמו בימי המקדש, מפני שהוא נראה כאוכל קודשים בחוץ. במקרה שניכר שאינו קרבן פסח כגון שהיה מחותך או שחסר בו איבר וכן אם בישל בו איבר אחד אפילו אם הוא עדיין מחובר לשאר גוף השה, מותר מן הדין אך יש לשמור על מנהג המקום, שכן יש מקומות שנהגו לא לאכול צלי בליל הסדר שמא יאמרו בשר פסח הוא, ובמקומות אלו אסור לאכול מפני מנהג המקום.²⁴⁷ בשר שמנותח לחתיכות רבות יכול להיות צלוי ללא כל מניעה ובכל מקום, שכן מנהג המקום נאמר רק כשמדובר בכל בשר הכבש.²⁴⁸

²⁴⁴ ראה הלכות ברכות ג, ה-ז. כן להלכה נראה שאין מצווה מדרבנן מבטלת או מפריעה למצווה של תורה כשהן באות יחדיו. פרק ו, ב. עמ' שסט, ח על פי הל' אבות הטומאות ג, ה.

²⁴⁵ ו, ב.

²⁴⁶ נוסח ההגדה [מא].

²⁴⁷ ח, יא.

²⁴⁸ עמ' תכד, לו.

מי שאין לו

קסד. אדם שאין לו יין בליל הסדר יקדש על הפת כדרך שעושה בשבת, וכל שאר הדברים יעשה לפי הסדר הרגיל.²⁴⁹

קסה. לא היה לו ירק נוסף מלבד המרור, ייטול בתחילה לאחר נטילה ראשונה את המרור ויברך עליו שתי ברכות: ברכת הנהנין – "בורא פרי האדמה", וברכת המצווה – "על אכילת מרור", ויאכל, ולאחר ההגדה ואכילת המצה יאכל שוב מן המרור בלא ברכה.²⁵⁰

קסו. לא הייתה לו מצה משומרת אלא כזית בלבד, ישמרנה עד לסיום סעודתו שבה אוכל ממצה שאינה משומרת, ויברך על הכזית שבסוף אכילתו את ברכת המצווה – "על אכילת מצה", יסב ויאכל אותה, ולא יטעם אחריו דבר אחר.²⁵¹

מי שנרדם

קסז. מי שישן בתוך הסעודה והקיץ לא יחזור ויאכל, אבל אם ישנו רק מקצת מבני החבורה, יכולים לכשיקיצו לחזור ולאכול, ורק כשנרדמו כולם אינם יכולים לחזור ולאכול. מי שהתנמנם בלבד יכול לחזור ולאכול,²⁵² ונקרא נמנום כששנתו אינה עמוקה, ויכול לענות למי שקורא לו.²⁵³

מי ששכח לאכול אפיקומן

קסח. מי ששכח לאכול בסוף סעודתו כזית מצה משומרת, אם נזכר לאחר שאמר בואו ונברך, אף על פי שבסעודה רגילה הייתה נחשבת אמירתו להסחת הדעת מהסעודה והיה נאסר באכילה ושתייה, בליל זה לא נאסר עדיין שכן כבר מתחילה כוונתו הייתה לעשות כפי הסדר שקבעו חז"ל ועדיין לא סיים מה שקבעו לו

²⁴⁹ ת, יב.

²⁵⁰ ת, יב.

²⁵¹ ת, יג.

²⁵² ת, יד.

²⁵³ עמ' תכו, מא.

לאכול. נזכר רק לאחר ברכת המזון לפני שבירך על היין, יחזור וייטול ידיו, יאכל הכזית מצה ויברך עליה ברכת המזון עם ברכה על היין, אבל כשכבר בירך גם על היין, לא יחזור לאכול ויסמוך על הכזיתות שאכל קודם לכן מהמצה, שהרי אינו יכול להוסיף עוד כוס על ברכת המזון.²⁵⁴

סדר התפילה

קסט. מנהגנו שלא לבטל נפילת אפיים בימי החול של חודש ניסן.²⁵⁵ קע. כשחל ליל יום טוב ראשון של פסח בליל שבת מנהגנו לומר לאחר תפילת עמידה ברכה מעין שבע כמו בכל ליל שבת, ואין להשמיטה בטענה שלילה זה משומר מן המזיקין.²⁵⁶

קעא. יום טוב ראשון של פסח בתפילת שחרית עדיין אומר "מוריד הגשם" בברכה שנייה של תפילת העמידה, אבל מתפילת המוסף אומר "מוריד הטל".²⁵⁷ ואם שכח ואמר "מוריד הגשם" חוזר לראש התפילה.²⁵⁸

קעב. מנהג תימן (לפחות בדור האחרון) שלא להניח תפילין בימי חול המועד.²⁵⁹

קעג. תפילת חול המועד ששכח להזכיר בה "יעלה ויבוא", אם נזכר קודם שישלים תפילתו חוזר לברכת עבודה (רצה) ומזכיר, ואם נזכר לאחר שהשלים תפילתו חוזר לראש. היה רגיל לומר דברי תחנונים לאחר תפילתו (אלוהי נצור וכדומה) כל עוד לא עקר רגליו יכול הוא לחזור לעבודה.²⁶⁰

קעד. כמו בכל יום שיש בו תפילת מוסף, מוציאים את ספר התורה

²⁵⁴ עמ' תכא, כח.

²⁵⁵ תפילה ה, טו. אהבה עמ' קסו, מט.

²⁵⁶ אהבה עמ' ריב, נ. הביא שם כמה סיבות לדחות דעה זו.

²⁵⁷ תפילה ב, טו.

²⁵⁸ תפילה י, ח.

²⁵⁹ תפילין, עמ' שנ, כב.

²⁶⁰ תפילה י, י.

לאחר הקדיש שבסוף תפילת שחרית, ואחרי קריאת התורה שוב
 אומר קדיש ומתפללים תפילת מוסף.²⁶¹

קעה. במועדים אין קוראים בתורה מפרשת השבוע אלא מעניינו של
 אותו מועד וזו תקנה קדומה שתיקן משה רבנו לישראל. וכן תיקן
 שיהיו שואלים ודורשים בכל מועד ומועד מעניינו של אותו יום.²⁶²

קעו. בחג הפסח מוציא בכל יום שני ספרי תורה, בראשון קורא קריאה
 המיוחדת לאותו יום ובשני קורא את קרבן המוסף של אותו יום
 מפרשת פינחס (במדבר כז, טז-כה). ואלו הן הקריאות שבספר
 הראשון:

קעז. ביום טוב ראשון "מִשְׁכּוֹ" (שמות יב, כא), וההפטרה בפסח יהושע
 בגלגל (יהושע ה).

קעת. ביום שני "שׁוֹר אוֹ כֶּשֶׁב" (ויקרא כב, כז), ובחוף לארץ ההפטרה
 בפסח יאשיהו (מלכים ב' כג).

קעט. ביום שלישי "קִדְּשׁ לִי" (שמות יג, ב).

קפ. ביום הרביעי "אִם פָּסַף תִּלְוֶה" (שמות כב, כד).

קפא. ביום החמישי "פָּסַל לְךָ" (שמות לד, א).

קפב. ביום השישי "וַיַּעֲשׂוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַפֶּסַח בְּמוֹעֲדוֹ" (במדבר ט, ב).

קפג. ביום טוב האחרון "וַיְהִי בְּשִׁלַּח" (שמות יג, יז) עד סוף שירת הים
 וההפטרה בשירת דוד "וַיִּדְבֶּר דָּוִד" (שמואל ב' כב, א).

קפד. בחוף לארץ ביום טוב שני "כָּל הַבְּכוֹר" (דברים טו, יט), וכשחל
 בשבת מתחילים מ"עֲשׂוֹר תִּעֲשׂוֹר" (שם יד, כב) כדי שיעלו שבעה
 עולים, וההפטרה "עוֹד הַיּוֹם בָּנִב לְעַמֹּד" (ישעיהו י, לב).²⁶³

קפה. כשחלה שבת בתוך ימי חול המועד קוראים בתורה כמו בשבת
 של סוכות "רְאֵה אֶתְּהָ אֵמֵר אֵלַי" (שמות לג, יב) וההפטרה בחזון
 "הַעֲצָמוֹת הַיְבֵשׁוֹת" (יחזקאל לז, ד).²⁶⁴

²⁶¹ תפילה יב, כ.

²⁶² תפילה יג, ח.

²⁶³ תפילה יג, ח. עמ' רעו, כא.

²⁶⁴ תפילה יג, טז.

קפו. בקריאת התורה של יום טוב קוראים חמישה עולים ואין פוחתין מהם, אבל רשאים להוסיף עליהם.²⁶⁵

קפז. בחולו של מועד קוראים ארבעה עולים בתורה, אין פוחתים מהם ואין מוסיפים עליהם,²⁶⁶ לכן אין לומר קדיש לאחר הקריאה בספר הראשון שקוראים בו שלושה עולים אלא רק לאחר שיקרא הרביעי בספר השני, ואם אמרו קדיש שהוא מסיים את אותו עניין צריכים לחזור ולקרוא מתחילת העולים שכן אין להם עלייה של ארבעה עולים.²⁶⁷

קפח. ביום טוב האחרון נהגו אחר הצהריים לקרוא את מגילת "שיר השירים" עם התרגום הארמי, ויש שהוסיפו גם את התרגום לערבית של רס"ג (ה'תפסיר').²⁶⁸

הלכות ספירת העומר

קפט. ספירת העומר נותנת ביטוי לציפייה שיש לנו לאחר שיצאנו ממצרים ליום שבו התגשמה מטרת אותה יציאה וניתנה תורה לישראל.²⁶⁹

ספירת העומר

קצ. מצוות עשה לספור שבעה שבועות שלמים מיום הבאת העומר (ט"ז בניסן), שנאמר: "וּסְפַרְתֶּם לָכֶם מִמַּחֲרַת הַשִּׁבְעָת" (ויקרא כג, טו), וצריך למנות גם את הימים בנוסף לספירת השבועות, שנאמר: "תִּסְפְּרוּ חֲמֵשִׁים יוֹם" (ויקרא כג, טז). המנייה צריכה להיעשות בתחילתו של כל יום, כלומר כבר בלילה, וכך בכל לילות הימים הבאים החל מליל ט"ז בניסן.²⁷⁰

קצא. כל איש מישראל צריך למנות לעצמו, בכל מקום ובכל זמן,

²⁶⁵ תפילה יב, טז.

²⁶⁶ תפילה יב, טז.

²⁶⁷ תפילה עמ' רעה, כח.

²⁶⁸ הליכות תימן עמ' 27.

²⁶⁹ מורה הנבוכים ג, מג.

²⁷⁰ תמידין ומוספין פרק ז, כב.

אבל נשים ועבדים פטורים ממצווה זו.²⁷¹ צריך למנות בעמידה, ואם לא עשה כן ומנה בישיבה, יצא.²⁷² וצריך שיברך בכל לילה לפני המנייה "על ספירת העומר". מנה בלא ברכה יצא, ולא יברך למפרע על מה שכבר מנה.²⁷³ מנהג תימן לספור בארמית ובציבור ראש בית הכנסת מכריז תחילה: "אתמול כך וכך יומי בעומרא", לאחר מכן הוא מברך בעבור כולם, הציבור עונה אחריו אמן ומיד כל אחד מונה לעצמו: "האידנא כך וכך יומי בעומרא דאינון...", וחוזר המברך ואומר להם: "הרחמן יחזיר עבודת בית המקדש למקומה במהרה בימינו ואמרו אמן", והציבור עונה "אמן".²⁷⁴

קצב. שכח ולא מנה בלילה יכול למנות גם ביום,²⁷⁵ ואף על פי שעיקר המצווה בתחילת הלילה, במשך כל הלילה יכול למנות בברכה, ככל מצווה שמצוותה כל הלילה. אולם אם נזכר רק ביום, ימנה בלא ברכה.²⁷⁶ שכח ולא מנה יום שלם, לא בלילה ולא ביום, וכן מי ששכח אפילו שני ימים או יותר, ממשיך למנות בשאר הלילות שימנה בהם בברכה, ורק בדבר אחד משתנה ספירתו של מי שהחסיר מנייה: שמאחר שאיבד חלק מהספירות לא יוכל בלילה האחרון לומר שהן תמימות, שכן לפי מנהגנו אומרים בלילה האחרון – "האידנא ארבעין ותשעה יומי בעומרא דאינון שבעה שבועי שלמי" [= היום ארבעים ותשעה ימים בעומר שהם שבעה שבועות תמימים].²⁷⁷

²⁷¹ תמידין ומוספין פרק ז, כד.

²⁷² תמידין ומוספין פרק ז, כג.

²⁷³ תמידין ומוספין פרק ז, כה.

²⁷⁴ הליכות תימן עמ' 28.

²⁷⁵ תמידין ומוספין פרק ז, כג.

²⁷⁶ עבודה ב, עמ' צה, כט על פי תשובת הרמב"ם.

²⁷⁷ עבודה ב, עמ' צה, כט על פי תשובת הרמב"ם.

מנהגי אבלות בימי הספירה

קצג. בכל סידורי תימן העתיקים ובכל ספרי חכמי תימן הקדמונים לא נזכר שום מנהג ממנהגי האבלות הנהוגים בימי העומר. בזמן האחרון החלו לנהוג כמה מנהגי אבלות: נהגו שלא לישא אישה עד אחר ל"ג בעומר, והיו שנמנעו מתספורת עד יום זה. מהרי"ץ התנגד למניעת התספורת וראה בה ביטול כבוד השבת ועינוגה. בעדות אחרות היו שראו בימים אלו ימי דין שיש להיזהר בהם, גם בתימן היו שחששו למזל רע אולם עשו זאת בשל פחדם מהימים שהספירה בהם כוללת בהם את המילה "עסר" או "עסרין" (מעשרה ימים ועד עשרים ותשעה ימים) שמשמעותה בערבית קושי וחוסר הצלחה. לשיטת הרמב"ם אין מקום לחששות אלו, וכלל קבע התלמוד: מאן דקפיד קפדי בהדיה (פסחים קי, ב).²⁷⁸

²⁷⁸ הליכות תימן עמ' 28.